

Literatura naukowa, popularnonaukowa i piśmiennicze relacje z podróży o kontrowersyjnych zjawiskach w turystyce - fenomen turystyki slumsowej

Klaudia Dziadowicz

kdziadowicz@irmir.pl

Instytut Rozwoju Miast i Regionów

ORCID: 0000-0003-1021-032X

Dr Magdalena Kubal-Czerwińska

magdalena.kubal@uj.edu.pl

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński

ORCID: 0000-0002-4471-8343

Abstrakt: W ostatnim dwudziestoleciu XX w. nastąpiła ekspansja turystyki slumsowej, która dała początek dyskusji poświęconej tej formie turystyki, głównie w wymiarze moralno-etycznym. Wycieczki do slumsów z przewodnikiem stają się standardem w turystyce miejskiej, szczególnie dotyka to krajów rozwijających się. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie, na wybranych przykładach literatury naukowej, popularnonaukowej oraz piśmienniczych i osobistych relacji z podróży, opinii i osobistych odczuć ich autorów: podróżników, dziennikarzy jak i badaczy – dotyczących moralno-etycznego wymiaru uprawiania turystyki slumsowej. Procedura badawcza obejmowała metodę systematycznego przeglądu literatury i materiałów piśmienniczych oraz analizę treści. W przytoczonych materiałach napotkano zarówno pozytywne jak i negatywne wypowiedzi traktujące o dobrych jak i złych stronach slumsturystryki, a dominującym poglądem jest brak jednoznacznej oceny slumsturystryki, zarówno w kwestiach etyczno-moralnych, jak i ekonomicznych. Ocena zależy od kontekstu oraz perspektywy uczestnika-badacza, uczestnika-turysty czy uczestnika-mieszkańca dzielnicy biedy. Pytanie o to, czy slumsturystryka może zostać jednoznacznie oceniona w kontekście moralno-etycznym pozostaje wciąż otwartym.

Słowa kluczowe: turystyka slumsowa, turystyka ubóstwa, etyka, moralność

Wprowadzenie

Przemysł turystyczny to jedna z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi gospodarki w dzisiejszych czasach. Podróżowanie stało się jedną z podstawowych potrzeb ludzkich. Turystyka stanowi element życia każdego człowieka, uczestnicząc w turystyce człowiek poznaje świat, przyrodę, ludzi i kulturę, odpoczywa, relaksuje się i poprawia swój stan zdrowia [Kozłowska i in. 2010, s. 127]. Stale rosnąca liczba turystów oraz coraz bardziej różnorodny wachlarz ich zainteresowań i oczekiwań powodują, że sektor turystyczny ulega dynamicznym przemianom. Obok tradycyjnych form komercyjnej turystyki masowej powstaje szereg alternatywnych odmian, mających na celu zaspokojenie zdywersyfikowanych potrzeb turystycznych i zaoferowanie oryginalnego produktu turystycznego. Atrakcyjne stają się miejsca, które dotąd uchodziły za nieciekawe czy wręcz odpychające. O ile turystyka religijna, sportowa czy górską jest dla każdego pojęciem powszechnie znanym, o tyle turystyka slumsowa czy seksturystryka nie są zjawiskami już tak oczywistymi. Myślenie

o turystyce związanej z wypoczynkiem, odmianą dla codziennego życia czy poznawaniem nowych miejsc i kultur przywołuje przeważnie skojarzenia pozytywne, jako symbol rozrywki [Gandecka 2016, s. 90].

Nurtującym współcześnie pytaniem jest problem relacji turystyki slumsowej do zakresu potrzeb, które zaspokaja uczestnictwo w tej formie turystyki. Slumsy, kojarzone z ludzkim dramatem, budzą w nas z reguły przykre wyobrażenia. Wbrew pozorom turystyka slumsowa nie jest nowym zjawiskiem, bowiem pojęcie *slumming* znalazło się w Oxford English Dictionary wydanym w 1884 roku, gdzie było definiowane jako spędzanie czasu na niższym poziomie społecznym niż własny poprzez ciekawość albo dla celów charytatywnych [Bezdecny 2018, s. 414]. Obecnie mamy do czynienia z jej współczesną formą: turystyką slumsów lub turystyką ubóstwa. Od faweli w Rio de Janeiro, przez dzielnice Johannesburga po wysypiska śmieci w Meksyku, turyści porzucają, przynajmniej na chwilę, plaże i muzea dla zatłoczonych, brudnych - i pod wieloma względami zaskakujących - slumsów [Weiner 2008]. Głównym wyróżnikiem turystyki slumsowej jest to, że stanowi zaprzeczenie tradycyjnych wycieczek kulturowych i zamiast pięknych zabytków pokazuje po prostu ubóstwo [Mengich 2011, s. 2]. Problematyka ta stanowi obecnie przedmiot wzmożonej debaty wśród szerszej publiczności, w której poddaje się analizie i dyskusji kontrowersje dotyczące turystyki slumsowej i łagodzenia ubóstwa, podglądactwa, nierówności, etyki i wyzysku [Dürr, Jaffe 2012, s. 113].

Zarys dziejów turystyki slumsowej na świecie i jej współczesne postrzeganie - problematyka badawcza, kontekst definicyjny

A. Gandecka definiuje turystykę slumsową (*slum tourism*) jako odwiedzanie dzielnic biedy, gdzie ludzie w swoim naturalnym, ubogim otoczeniu stanowią sam w sobie obiekt obserwacji [Gandecka 2016, s. 96]. Turystyka slumsowa jest określeniem zamiennym i/lub wymiennym wobec innych, używanych w literaturze międzynarodowej terminów: *favela tourism* (favele - brazylijskie dzielnice nędzy), *township* (miasteczka południowoafrykańskie) [Frenzel, Koens 2012, s. 2; Frenzel 2014, s. 432], *poverty tourism* (ang. *poverty* – ubóstwo) [Whyte i in. 2011, s. 338] czy *poorism* (ang. *poor* - biedny, *tourism* – turystyka) [Gandecka 2016; Frenzel, Koens 2012; Frenzel 2014; Frenzel i in. 2012]. F. Frenzel opisuje *slum tourism* jako turystyczną waloryzację obszarów ubóstwa w dużych metropoliach, tak zwanych krajów rozwijających się, które są głównie odwiedzane przez turystów

z krajów Globalnej Północy [Frenzel i in. 2012, s. 1]. Wycieczki do slumsów są również nazywane turystyką miejską (*township tours*) czy prawdziwą, autentyczną turystyką (*reality tours*), w zależności od kraju, w jakim mają miejsce [Rolfes i in. 2009, s. 11]. Turystykę slumsową niekiedy określa się nawet jako pornografię ubóstwa (*poverty porn*) [Bishop, Monroe 2016].

Stasiak [2015, s. 56] zalicza współczesną turystykę slumsową do form turystyki kontrowersyjnej. W tym nurcie postrzegania turystyki na kontrowersyjność jej formy zwracają uwagę również inni autorzy: Whyte i in. [2011], podkreślając, iż pewne konteksty turystyki ubóstwa są prawdopodobnie etyczne, inne praktyki będą zaś bardziej kontrowersyjne [Whyte i in., s. 334]. Według Stasiaka turystyka slumsowa spełnia przesłanki turystyki kontrowersyjnej poprzez kontrowersyjność przedmiotu poznania (miejsce i społeczność je zamieszkująca), zachowania turystów, wątpliwości natury prawnej, etyczno-moralnej, kulturowej czy ekonomicznej [Stasiak 2015, s. 53]. Turystyka slumsowa prowokuje do dyskusji i sporów, wywołuje rozbieżne opinie, najczęściej jednak oceniana jest negatywnie [Stasiak 2015, s. 64]. Z kolei nieustanne poszukiwanie nowych, oryginalnych i często szokujących wakacyjnych przygód i doznań, cechujące turystę XXI wieku jest doskonałym przykładem emanacji gospodarki doświadczeń, która polega na kierowaniu się emocjami, a nie racjonalnymi przesłankami przy wyborze danego produktu czy usługi. Stasiak [2015, s. 62] przedstawia współczesną wyprawę w ramach turystyki slumsowej jako kilkugodzinną wizytę w zakazanych dzielnicach celem przeżycia ekscytującej przygody z dreszczem emocji, związanym z poczuciem obawy o własne bezpieczeństwo. Podkreśla przede wszystkim kontrowersje natury etycznej tej formy turystyki, do których zalicza: niezdrową ciekawość biedy innych ludzi, podglądactwo czy brak rzeczywistego zainteresowania pomocą potrzebującym [Stasiak 2015, s. 62]. A. Stasiak podkreśla, że zwolennikom takich wycieczek, którzy argumentują je korzyściami ekonomicznymi dla mieszkańców slumsów wcale na tych korzyściach nie zależy, ponieważ paradoksalnie polepszenie warunków życia w slumsach obniżyłoby ich atrakcyjność turystyczną [Stasiak 2015, s. 62]. Kontrowersje tej formy turystyki dotyczą też kwestii estetycznych - fascynacji zamożnych społeczeństw brzydotą, lecz tylko wówczas, gdy mają oni świadomość, że za chwilę wrócą do swojego ładnego, uporządkowanego, wygodnego świata [Stasiak 2015, s. 62]. Autor sugeruje nowy trend w turystyce miejskiej, dotyczący eksploatacji miejsc zaniedbanych, nieupiększonych, nieskażonych turystyczną komercją celem poznania prawdziwego życia mieszkańców [Stasiak 2015,

s. 62]. Powyższy kontekst postrzegania turystyki slumsowej skłania do refleksji nad etycznym wymiarem podróży współczesnych i przyszłych pokoleń turystów oraz rolą i znaczeniem wartości etycznych i zasad moralnych w kontekście organizacji i przeżywania podróży.

Z przytoczonej dyskusji nad terminologią stosowaną dla określenia turystyki slumsowej wynika, że jest bardzo szeroka i zależna od miejsca występowania. Ta forma turystyki jest niejednoznacznie oceniana zarówno przez badaczy, zajmujących się tą tematyką, jak i samych turystów. Naukowcy określają ją często jako nową niszę w turystyce międzynarodowej [Frenzel 2016, s. 1]. Polskie publikacje nie poświęcają jej jednak zbyt dużo miejsca. Mówi się o niej więc w kontekście turystyki kontrowersyjnej [Frenzel, Koens 2012; Stasiak 2015; Whyte i in. 2011]. Podkreśla się, że większość naukowych definicji nie oddaje złożoności tego zjawiska, gdyż może być ono widziane i rozumiane z bardzo wielu różnych perspektyw.

Pomimo tego, że o podróżach do slumsów usłyszeć można relatywnie od niedawna, ich początki sięgają już XIX wieku [Gutkowska 2019, s. 100; Steinbrink 2012, s. 2]. Pierwsze wycieczki po slumsach stanowiły aktywność dla wyższych klas i odbywały się w biedniejszych częściach wiktoriańskiego Londynu [Steinbrink 2012, s. 215]. Ich uczestnikami byli głównie duchowni, dziennikarze oraz pracownicy społeczni. Wiek później wyprawy do slumsów zaczęły być popularną atrakcją w Nowym Jorku, Chicago, a także San Francisco. Popularne były dzielnice zamieszkiwane przez Włochów (Little Italy) czy Chińczyków (Chinatown) [Gutkowska 2019, s. 46; Steinbrink 2012, s. 216]. Początki współczesnej turystyki slumsowej datuje się na wczesne lata 90. XX wieku, a pierwszym krajem, w którym rozwinęła się współczesna forma wycieczek po slumsach była Republika Południowej Afryki (RPA) w końcowym okresie apartheidu [Gutkowska 2019, s. 47]. Turyści przyjechali do Afryki Południowej i chcieli zobaczyć miasto i miejsca represji apartheidu, a także dom Mandeli – pojawia się niszowa turystyka dla turystów o upodobaniach politycznych [Bishop, Monroe 2016]. Po upadku reżimu organizacja tego typu wycieczek z czasem stała się aktywnością zarobkową w branży turystycznej także dla niebiałych mieszkańców tego kraju, a odwiedzanie slumsów szybko zyskało miano jednej z głównych atrakcji turystycznych Johannesburga czy Kapsztadu [Frenzel i in. 2015, s. 242].

Z kolei tak zwana turystyka faweli rozpoczęła się podczas Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro w 1992 roku, gdzie wobec dużego zainteresowania delegatów, lokalni

organizatorzy wycieczek zaczęli oferować wycieczki do faweli [Gandecka 2016, s. 95]. Turystyka prawdopodobnie przyczyniła się znacząco do zmiany wyobrażenia o faweli w kierunku pozytywnych skojarzeń. Fawełe stanowiły miejsca autentycznej kultury, kojarzone z muzyką i sambą. Polityka odegrała kluczową rolę w rozpowszechnianiu turystyki slumsowej, nakreślając jej znaczenie dla rozwoju społeczeństwa [Frenzel i in. 2015, s. 241].

W ostatnim dwudziestoleciu nastąpiła ekspansja turystyki slumsowej, która dała początek szerokiej dyskusji poświęconej temu sektorowi turystyki, głównie w wymiarze moralno-etycznym. Wycieczki do slumsów z przewodnikiem powoli stają się standardem w turystyce miejskiej w krajach rozwijających się [Rogerson 2014, s. 20], o czym świadczą liczne relacje z podróży. Współcześnie, turystyka slumsowa to globalne zjawisko, które obecnie rozwija się na pięciu kontynentach [Frenzel, Koens 2012, s. 195] a jej rozwój możliwy jest w przypadku występowania wielkich aglomeracji miejskich, w których część zagospodarowania przestrzennego stanowią dzielnice biedy, tzw. *slumsy*, stanowiące cel podróży turystycznej. Fenomen turystyki slumsowej odbywa się na szeroką skalę w miastach południowoafrykańskich [Frenzel 2018, Rogerson 2014], brazylijskim Rio de Janeiro [Rolfes 2010; Altamirano 2021; Sarrica i in. 2021] (Ryc. 1) czy Sao Paulo, Meksyku [Dürr, Jaffe 2012; Dürr 2012], Kairze, miastach Wietnamu i Filipin (Ryc. 2 i 3) na Jamajce [Dürr, Jaffe 2012; Dürr 2012] a także w indyjskich metropoliach, np. Delhi [Holst 2015, s. 284], a jej grupę docelową stanowią międzynarodowi turyści [Rolfes 2010, s. 59]. W 2014 roku ponad milion turystów, głównie z krajowych wysoko rozwiniętych, odwiedziło slumsy położone w państwach Afryki, Ameryki Łacińskiej oraz Azji [Frenzel 2016; Rogerson 2014]. W RPA oferowane są wycieczki po slumsach w niemal wszystkich największych miastach w kraju [Frenzel 2018, Rogerson 2014, s. 20]. Kapsztad jest jednym z głównych celów zagranicznych turystów w RPA, a wycieczki z przewodnikiem po dzielnicach nędzy przyciągają co roku około 300 tysięcy osób [Rolfes 2010, s. 62]. Z kolei w Brazylii turystyka faweli koncentruje się głównie w Rio de Janeiro, która profesjonalnie przygotowana pod kątem organizacji podróży i pobytu turystów, jest rosnącym segmentem rynku, aczkolwiek dużo mniej znaczącym pod względem liczebności turystów niż w Kapsztadzie. Szacuje się, że Rocinhe, największą fawelę w Rio de Janeiro, co roku odwiedza około 40 tys. turystów [Rolfes 2010, s. 62, tab. 1]. Z kolei w indyjskim Mumbaju turystyka slumsowa jest zjawiskiem stosunkowo nowym, ale bardzo dynamicznie się rozwija, szczególnie w Dharavi – największym slumsie

w Indiach (tab. 1) [Rolfes 2010 s. 62; Jones, Sanyal 2015, s. 3; Dyson 2012, s. 257; Slikker, Koens 2015, s. 76].

Ryc. 1. Dzielnice biedy w Rio de Janeiro, Brazylia
Źródło: Internetowy bank zdjęć. Licencja Pixabay Licence

Ryc. 2. Dzielnice ubóstwa w Sajgonie, Wietnam
Źródło: Internetowy bank zdjęć. Licencja Pixabay Licence

Ryc. 3. Dzielnice ubóstwa w Manili, Filipiny

Źródło: Internetowy bank zdjęć. Licencja Pixabay Licence

Tab. 1. Charakterystyka wybranych destynacji turystyki slumsowej na świecie

Cecha	Kapsztad	Rio de Janeiro	Mumbaj
Liczba turystów rocznie	300 000 – 400 000	> 40 000	> 15 000
Główne obszary	Większość dzielnic biedy	Rocinha	Dharavi
Początki zjawiska	1990 r.	1992 r.	2003 r.
Liczba organizatorów wycieczek	40-50	7-8	1-2
Koszt wycieczki	>20 \$	20-30 \$	10-20 \$

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.africantrails.co.uk [20.01.2022],

<https://theses.uibn.ru.nl> [21.01.2022], www.viator.com [21.01.2022], Draven 2019; Rolfes 2010, s. 62

Pierwszą udokumentowaną wycieczką po slumsach była oferta biura podróży Fawela Tour w Rio de Janeiro w 1992 roku. Właściciel Marcelo Armstrong stworzył pomysł zwiedzania faweli przez turystów bogatej Północy z opłaconym przewodnikiem znającym slumsy oraz ich nieformalnych gospodarzy - przywódców gangów i karteli narkotykowych. Zamożni ludzie, znudzeni luksusami i spokojem dotychczasowych wakacji zapragnęli poznać świat, którego przeciwieństwo reprezentowali [Frenzel i in. 2015, s. 52]. Dzisiaj turystyka slumsów stała się legalnym światowym przemysłem. Wyprawa po slumsie trwa średnio dwie lub trzy godziny. Ważne jest zatrudnienie przewodnika mającego odpowiednie kontakty w danej dzielnicy i znającego okolice. Do głównych punktów wycieczki zalicza się: obserwację życia codziennego

mieszkańców slumsów, zwiedzanie ich domów oraz uwiecznienie warunków życia mieszkańców dzielnicy na fotografii. Podczas takiej wyprawy turyści za zgodą gospodarza mogą dotykać, fotografować czy wręczać dzieciom drobne upominki. Niewskazane są datki pieniężne [Gandecka 2016, s. 96]. Swój rozwój turystyka slumsowa zawdzięcza przede wszystkim unikatowej tematyce i przedmiotowi zainteresowania turystów, innych od tych reprezentowanych podczas tradycyjnych wycieczek kulturalnych, a także popularyzacji slumsów w środkach masowego przekazu, w szczególności za pomocą filmów, na przykład „Slumdog. Milioner z ulicy” (Mumbaj), „Miasto Boga” (Rio de Janeiro) czy „Dystrykt 9” (Johannesburg), które stały się międzynarodowymi przebojami [Araújo i in. 2015].

Cele i metody

Współczesna turystyka odpowiada w wielu swoich formach na wzrost zapotrzebowania wśród turystów na tak zwane „autentyczne” doświadczenia w turystyce [Giddy, Hoogendoorn 2018; Stasiak 2015; Urry 2020]. W ostatnich latach nastąpił znaczny rozrost oferty różnych rodzajów kulturalnych wycieczek pieszych, szczególnie popularnych w krajach Globalnego Południa w biednych dzielnicach dużych miast. Są to wycieczki związane z poszukiwaniem rzekomej autentyczności i oglądaniem społeczności zamieszkującej dzielnicę inne niż do tej pory znane turystom [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1293-1294]. Wzrost liczby tych wycieczek ukazuje szereg pytań dotyczących etyki pokazywania turystom, w ramach owych wypraw, biedniejszych obszarów, które są środowiskiem życia i pracy stosunkowo wrażliwych populacji.

Kwestie etyczne są jednym z głównych tematów dyskusji akademickich nad turystyką slumsów [Sarrica i in. 2021, s. 1]; przedstawiane są kontekstowo, w sposób zróżnicowany i oparty na konkretnych przypadkach [Frenzel, Koens 2012, s. 196] a dotyczą kwestii związanych z wykluczeniem społecznym, sprawiedliwością społeczną, reprezentacją owych miejsc, sprawiedliwością dystrybucyjną, a także problemami społeczno-ekonomicznymi dzielnic biedy i wykluczenia [Giddy, Hoogendoorn 2018; Whyte i in. 2011; Frenzel, Koens 2012]. Analizy przypadków turystyki slumsowej na globalnym Południu analizowane są z punktu widzenia turystyki miejskiej w RPA (*township tourism*) i turystyki w fawelach (*favela tourism*) w Brazylii. W przypadku turystyki miejskiej w RPA wycieczki do ubogich dzielnic miejskich miast południowoafrykańskich, które pierwotnie miały za zadanie kształcić

białych lokalnych decydentów o sytuacji społeczno-gospodarczej i statusie mieszkańców biednych dzielnic, stawały się coraz bardziej popularne wśród turystów politycznych zainteresowanych walką z apartheidem [Dondolo 2002; Frenzel, Koens 2012; Rogerson 2014]. Przykładowo, formy turystyki do slumsów w miasteczkach południowoafrykańskich utrzymują paradygmat reprezentowania „nowej RPA”, które, poza pokazywaniem biedy i przestępczości, edukują o czasach walki o równe prawa demokratyczne czarnej społeczności południowoafrykańskiej [Frenzel, Koens 2012, s. 197]. Inną reprezentację prezentują podróże do faweli Rio de Janeiro i Sao Paulo. *Favelas*, nie tylko jako miejsca biedy i handlu narkotykowego, były reprezentowane jako miejsca kultury „autentycznej”, np. promując muzykę i taniec samby [Frenzel, Koens 2012, s. 197]. Bez względu na początki turystyki slumsowej i jej przeobrażenia w późniejszych fazach rozwoju, autorzy prac na przykładach nakreślają wątpliwości etyczne dotyczące poddawaniu poznaniu turystycznemu zmarginalizowanych, wykluczonych, doświadczających biedy grup społecznych [Frenzel, Koens 2012, s. 197; Urry 2020], dotykając głęboko prywatnej przestrzeni domowej [Dovey, King 2012, s. 283].

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie, na wybranych przykładach literatury naukowej, popularnonaukowej oraz piśmienniczych relacji z podróży opinii i osobistych odczuć ich autorów - podróżników, dziennikarzy jak i badaczy – dotyczących moralno-etycznego wymiaru uprawiania turystyki slumsowej. Czerpiąc z przykładów z literatury naukowej i popularnonaukowej, wśród podstawowych kwestii poddających w wątpliwość moralno-etyczny wymiar uprawiania turystyki slumsowej znajdują się zagadnienia roli tych wycieczek, jaką odgrywają one dla społeczności dzielnic biedy i ich wpływu na problemy, z którymi borykają się te społeczności a także kwestie zachowania turystów wobec tych społeczności [Giddy, Hoogendoorn 2018; Stasiak 2015; Frenzel i in. 2015].

Dla realizacji tak postawionego celu badawczego zaprojektowano procedurę badawczą obejmującą metodę systematycznego przeglądu literatury i materiałów piśmienniczych oraz analizę treści. Procedura badawcza obejmująca analizę materiału piśmienniczego została przedstawiona w tabeli 2. Przeglądu istniejącej literatury naukowej dokonano w oparciu o dwie bazy publikacji: Web of Science i Scopus. W analizie uwzględniono wszystkie prace badawcze, od najstarszych po te, opublikowane w 2021 r. W analizie tematycznej uwzględniono 28 prac badawczych, spełniających kryteria założone w zaprojektowanej procedurze badawczej. W zakresie

realizacji celu badawczego w oparciu o materiały popularnonaukowe, zastosowano metodę przeglądu literatury i analizy treści. Korzystano tylko z zasobów cyfrowych. Na podstawie przeglądu, wybrano 25 publikacji o charakterze popularnonaukowym: 2 w języku polskim i 23 w języku angielskim. Najstarszy artykuł pochodził z 1884, a najnowszy z 2021 roku. Głównym kryterium ich wyboru było przedstawienie różnych punktów spojrzenia publicystów na kwestię turystyki slumsowej oraz przytoczenie argumentów przemawiających na jej korzyść, a także przesłanek przeciw jej występowaniu i rozwojowi. Aby zrealizować cel badawczy w oparciu o blogi podróżnicze, skorzystano z zasobów cyfrowych, wyszukując blogi opisujące turystykę slumsową z zastosowaniem słów kluczowych, a następnie przeglądając treść tych blogów. Do analizy tematycznej wybrano 10 blogów podróżniczych – 4 polsko- i 6 anglojęzycznych. Celem przeprowadzonej analizy tematycznej była identyfikacja takich kwestii jak: pojęcie turystyki slumsowej, regiony będące destynacją turystów, opinie i osobiste odczucia autorów dotyczące wymiaru moralno-etycznego podróży do slumsów. W badaniu tym dokonano również oceny wniosków i ustaleń z opublikowanej literatury i relacji z podróży na temat przyszłości turystyki slumsowej, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu wartości i motywów, które owa turystyka będzie zaspokajać wśród przyszłych generacji turystów.

Tab. 2. Zastosowana procedura badawcza obejmująca analizę materiału piśmienniczego

a/artykiły i publikacje naukowe				
Etapy	Proces	Wyniki		Opis/uwagi
1.	Źródłowe bazy danych	Web of Science	Scopus	
2.	Selekcja za pomocą słów kluczowych	50	188	Słowa kluczowe: "slum tourism", "favela tourism", "poverty tourism"
3.	Eliminacja	21	188	Wyodrębnione prace pojawiające się w obu bazach jednocześnie zakwalifikowano do dalszych badań jednokrotnie [wszystkie powtarzające się publikacje uwzględniono w wynikach bazy Scopus]
4.	Wybór według czasopisma	14	155	Czasopisma z dziedziny nauk społecznych, dyscypliny: geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna, nauki społeczne

5.	Wybór według rodzaju publikacji	14	146	Artykuł naukowy, publikacja książkowa, rozdział w książce
6.	Analiza tematyczna - selekcja za pomocą słów kluczowych	8	32	Słowa kluczowe: „ethics”, „morality”
7.	Wybór według możliwości dostępu	6	25	Open access
8.	Analiza treści	3	25	
b/publikacje popularnonaukowe				
Etapy	Proces	Wyniki		Opis/uwagi
1.	Identyfikacja źródeł	Internet [zasoby cyfrowe]		
2.	Język publikacji	j. polski	j. angielski	
3.	Selekcja za pomocą słów kluczowych	2	23	Słowa kluczowe: [PL]: „turystyka slumsów”, „turystyka faweli”, „turystyka ubóstwa” [ANG]: „slum tourism”, „favela tourism”, „poverty tourism”
4.	Wybór według możliwości dostępu	2	23	O tematyce turystycznej
5.	Analiza treści	2	23	
c/blogi podróżnicze				
Etapy	Proces	Wyniki		Opis/uwagi
1.	Identyfikacja źródeł	Internet [zasoby cyfrowe]		
2.	Selekcja za pomocą słów kluczowych	10		Słowa kluczowe: [PL]: „turystyka slumsów”, „turystyka faweli”, „turystyka ubóstwa” [ANG]: „slum tourism”, „favela tourism”, „poverty tourism”
3.	Język	polski [4], angielski [6]		
4.	Wybór według możliwości dostępu	10		
5.	Analiza treści	10		

Źródło: opracowanie własne

W niniejszej pracy omówiono również wyniki badań, które uzyskano poprzez przegląd ocen wycieczki po Rocinhie (największej faweli w Rio de Janeiro, Brazylia) na portalu TripAdvisor. Analizy treści ocen wycieczki po Rocinhie dokonano

w listopadzie 2019 roku [Dziadowicz 2020]. Analizie zawartości treści poddano 590 recenzji, zamieszczonych przez nieanonimowych, polskich i zagranicznych użytkowników portalu TripAdvisor. Analiza treści ocen dotyczyła takich kwestii, jak: ogólne wrażenie z pobytu na wycieczce w dzielnicy biedy, wrażenia z wycieczki i stopień zaspokojenia potrzeb turysty, który został uzyskany poprzez udział w wyprawie [Dziadowicz 2020].

Wyniki badań

1. Literatura naukowa

Z przeprowadzonej analizy literatury dotyczącej turystyki slumsowej wynika, że konsumpcja slumsów, biedy, ubóstwa podczas doświadczenia turystycznego jest głęboko uwikłana w kwestie epistemologiczne i etyczne [Dovey and King 2012, s. 290]. W literaturze naukowej wśród podstawowych kwestii poddających w wątpliwość moralno-etyczny wymiar uprawiania turystyki slumsowej znajdują się zagadnienia motywów, którymi kierują się podróżnicy, podejmujący podróże w ramach turystyki slumsowej. Wzburzenie wywołuje sytuacja, w której bogaci turyści z Północy przyjeżdżają oglądać dzielnice biedy miast Biednego Południa [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1294]. Pomimo tego, że ciekawość podglądania ubóstwa jest rzadko wymieniana jako powód wizyty w slumsach [Frenzel, Koens 2012, s. 199] to większość turystów jednak spodziewa się czy nawet oczekuje widzieć biedę w slumsach, a podejmując decyzję o wyjeździe w ramach turystyki ubóstwa prawdopodobnie zobaczą to, czego oczekują [Rolfes i in. 2009, s. 37].

M. Haverinen z Uniwersytetu Lincolna w swoim wystąpieniu konferencyjnym¹ porusza kwestie głównych motywów do podróży w ramach turystyki slumsowej. Podkreśla różnorodność czynników zachęcających do takiej wycieczki oraz fakt, że, mimo iż takie wycieczki mają z reguły negatywny wydźwięk, to popyt na nie rośnie, głównie w dużej mierze dzięki mediom [Haverinen 2012]. Do najważniejszych motywów podróży w ramach slumsturystryki autorka zalicza: chęć zobaczenia innego aspektu podróży, autentyczne doświadczenie różnorodności, stworzenie własnej opinii na temat slumsów, jak i również sam fakt zobaczenia nędzy i ubóstwa. Haverinen [2012] wskazuje, że turyści przed wizytą w slumsie oczekują przede wszystkim

¹ Konferencja Tourism Student Virtual Conference, University of Lincoln, pt. „The many faces of the global tourism experience in the 21st century”, sesja tematyczna pt.: Consuming or decommodifying? Tourist interactions in destinations, tytuł wystąpienia: Travel Motivations of Slum Tourists. 2012. www.travel-conference.co.uk/commentaries.php?paper=169 (dostęp 19.12.2021).

zobaczenia ubóstwa, nędzy i przestępczości, jednak po takiej wycieczce są w większości przypadków pozytywnie zaskoczeni poziomem rozwoju infrastruktury i życzliwością mieszkańców.

Z jednej strony etyczno-moralne wątpliwości wzbudzają pobudki do podróży po stronie zainteresowanych turystów, z drugiej strony postawa i zgoda mieszkańców dzielnic slumsów odwiedzanych przez turystów. Ta kwestia staje się szczególnie problematyczna, gdy społeczności, o których mowa, są już podatne na zagrożenia związane z niskim statusem ekonomicznym i społecznym [Whyte i in. 2011; Haverinen 2012]. Perspektywa odbioru i odczuć turystów i mieszkańców na temat „turystyki slumsowej”, również pod kątem jej wymiaru etyczno-moralnego badana była przez Chili [2015], Muldoon`a [2019] oraz Hoogendoorn`a z zespołem [2020]. Przykład dzielnicy Vilakazi w Orlando West w Soweto (RPA) pokazuje, że zarówno mieszkańcy, jak turyści nie traktują tego miejsca za obszar slumsów; postrzegają raczej podróże turystyczne do tych miejsc jako turystykę związaną z trudnym, kłopotliwym dziedzictwem tej dzielnicy [Hoogendoorn i in. 2020, s. 1133].

Wątpliwości etyczno-moralne związane są ze statusem finansowym i rozdźwiękiem w zakresie poziomu zamożności dwóch grup społecznych, które uczestniczą w spotkaniu turystycznym, w ramach turystyki slumsowej: turystów uprzywilejowanych finansowo, odwiedzających miejsca w celu doświadczenia, gdzie żyją, pracują i bawią się biedni mieszkańcy [Whyte i in. 2011, s. 334]. Duża część badań opisuje turystykę do dzielnic ubóstwa jako zjawisko patrzenia i podglądania warunków życia „egzotycznych i biednych ekonomicznie” mieszkańców [Frenzel, Koens 2012, s. 208]. Wzrost mniej uprzywilejowanej grupy mieszkańców przez lepiej uposażonych turystów staje się zagrożeniem, wynikającym z dobrowolnej decyzji o podróży - turyści nie są zmuszani do wykorzystywania mieszkańców [Whyte i in. 2011, s. 334]. Asymetria w zakresie statusu ekonomicznego i społecznego między gospodarzami a gośćmi od początku była kwestią rodzącą kontrowersje i przez to tak szeroko zwracała uwagę mediów, elit społecznych i naukowców [Altamirano 2021, s. 4].

Jak podkreśla Frenzel [2014, s. 435], bieda nie jest tylko i wyłącznie bezpośrednio interpretowana jako brak dochodów i zasobów. Społeczny aspekt ubóstwa obejmuje wykluczenie z uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym, brak dobrostanu, zarówno fizycznego, jak i psychicznego, brak bezpieczeństwa [Frenzel 2014, s. 435], tworząc kontekst systemowo-polityczny ubóstwa. Powyższe konteksty tworzą obraz wstydu, nadają piętno biednym społecznościom, pogłębiając ich ekonomiczną nędzę

[Frenzel 2014, s. 435]. Turystyka slumsowa i pokazywanie miejsc tylko z perspektywy biedy może powodować „stygmatyzację terytorialną”, negatywną waloryzację obszaru w oczach turystów, symboliczne wykluczenie, powodując pogłębianie się sytuacji ubóstwa materialnego [Frenzel 2014, s. 435]. W tym kontekście dzielnice biedy stają się tematem wysoce angażującej etycznie i moralnie dyskusji nad problemem utowarowienia ubóstwa, które przejawia się w dostarczaniu doświadczeń turystycznych, zwracając uwagę na nieszczęścia innych ludzi, albo wykorzystują aspekty kulturowe związane z ubogimi społecznościami [Giddy, Hoogendoorn 2018 s. 1294]. Utowarowienie ubóstwa polegające na przekształcaniu niepewności i nieznanomości w przygodę i przyjemność [Durr, Jeffe 2012, s. 114] niesie w sobie utrwalanie biedy na cele turystyczne [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1294].

Niebagatelną rolę w dostarczaniu doświadczeń turystycznych odgrywają pośrednicy przekazu informacji o danym miejscu turystycznym, aktorzy pod postacią głównie przewodników wycieczek, touroperatorów, kuratorów sztuki i przedstawicieli organizacji społecznych, pośredniczący w spotkaniach mieszkańców z turystami [Dürr i in. 2020, s. 4.]. W większości przypadków podróży w ramach turystyki slumsowej są to osoby, które można uznać za tzw. outsiderów [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1295], gdyż pochodzą spoza kręgu społeczności dzielnicy. W wielu krajach istnieje rzeczywista troska etyczna, która wiąże się z dostarczaniem narracji i treści o danej przestrzeni przez „obcych”, którzy tłumaczą relacje i obrazy dotyczące objeżdżanych slumsów turystom [Dürr i in., 2020, s. 10] szczególnie, gdy występują nierówności ekonomiczne i nierówności władzy [Freire-Medeiros 2012, s. 189]. W przypadku tzw. outsiderów, przekazywana treść może nosić znamiona wyraźnie problematycznej, w przeciwieństwie do postrzegania tego, co może zaoferować członek społeczności lokalnej [Frenzel i in. 2015, s. 248], np. w zakresie tego, jak przedstawiana jest historia miejsca, społeczność i przestrzeń [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1297]. Choć jakość tych treści może się różnić, wciąż powinna być zachowana równowaga pomiędzy zapewnieniem dokładnego przedstawienia dzielnicy, miejsca, a jednocześnie umożliwieniem przyswajania treści dla turystów [Durr i Jaffe 2012; Giddy, Hoogendoorn 2018]. Jak wskazują wyniki badań, bazujące na szczegółowych przypadkach turystyki slumsowej, „turyści slumsowi”, często przy wsparciu wykwalifikowanych, wrażliwych, i często pochodzących z danego kręgu środowiskowego pośredników, tworzą własne doświadczenie jako bardziej autentyczne, moralnie lepsze i cenniejsze niż doświadczenia innych turystów

slumsowych [Freire-Medeiros 2009; Frenzel, Koens 2012]. Pokazał to Dyson [2012] w mumbajskiej dzielnicy Dharavi, w których autor, w oparciu o opinie zarówno przewodników jak i turystów slumsowych formułuje argument, że wycieczki do slumsów mogą zmienić ich negatywne postrzeganie i zmieniać jakiegokolwiek negatywne obrazy slumsów, aczkolwiek w wysoce zindywidualizowanym kontekście. Badania Dovey i Kinga [2012] zaś, na reprezentacji nieformalnych osiedli w Azji wskazują na tworzenie, poprzez turystykę slumsową, marki osiedli jako części wizerunku miasta, które w oczach władz postrzegane są negatywnie w zakresie kapitału symbolicznego i tożsamości miejsca [Dovey, King 2012, s. 290]. Turystyka slumsowa w tych miejscach tworzy sytuację paradoksalną, dostrzega się transformacyjny potencjał turystyki slumsowej, ale atrakcją slumsów wydaje się wciąż być niepokój i lęk przed przytłoczeniem biedą i ubóstwem [Dovey, King 2012, s. 275]. Frenzel i Koens [2012, s. 209] zgadzają się, że *„niekoniecznie samo ubóstwo jest utowarowione, ale raczej potencjalnie transformujące doświadczenie ubóstwa, które jest charakterystyczne dla turystyki slumsowej. Taka transformacja może przybrać dwie formy: albo wiedzy turystów i zrozumienia miejskiej biedy, albo rzeczywistych warunków biedy, które obiecują zmienić wycieczki po slumsach. W tym sensie turystyka slumsowa jest sprzedawana jako sposób na złagodzenie ubóstwa i może być omawiana w kontekście nowo wyłaniającej się dziedziny podróży filantropijnych oraz szerzej etyki biznesu i społecznej odpowiedzialności biznesu”* [Frenzel, Koens 2012, s. 209]

Z powyższą narracją wiąże się kolejny, wątpliwy etycznie kontekst turystyki biedy, w którym produkt turystyczny oferowany w ramach turystyki slumsowej łączy w sobie obraz biedy, nędzy i przemocy, czerpiąc zarówno z altruizmu, jak i podglądactwa [Dürr, Jaffe 2012, s. 114]. Dovey i King [2012, s. 275] podkreślają, że obszary slumsów mogą stanowić malowniczą scenerię do podróży, z elementami nostalgii i poszukiwania autentyczności, z drugiej zaś strony dla niektórych odbiorców być szokiem, odebrany jako uczestnictwo w spektaklu intensywnej, labiryntowej miejskości i niespokojnego podglądactwa [Dovey, King 2012 s. 275]. Poprzez takie estetyzowanie [Roy 2004, s. 302] i przedstawianie ubóstwa, turystyka slumsowa służy bezpośrednio i pośrednio przekształcaniu nieuprzywilejowanych przestrzeni w produkt turystyczny, co *„prowadzi do reprodukcji istniejących nierówności oraz do tworzenia nowych relacji społecznych i podmiotowości”* [Dürr i in 2020, s. 4].

Należy zauważyć, że produkt turystyki slumsowej, kreowany przez brokerów: przewodników, touroperatorów, kuratorów i przedstawicieli organizacji społecznych, ma służyć „rozumieniu” dzielnic biedy jako przestrzeni materialnej, mobilnej i wyobrażonej oraz służyć spotkaniom, dając uczestnikom możliwości tworzenia własnej narracji, afirmacji lub produkcji siebie jako kompetentnych, troskliwych i kosmopolitycznych podmiotów [Dürr i in., 2020, s. 11]. Podmioty te, jak wskazują badania, samodzielnie, często subiektywnie, wytwarzają owe „doświadczenie turystyczne”, pełniąc klasyczną rolę mediatorów i tłumaczy w nowych okolicznościach, interpretują i uwypuklają pewne, a zatajają inne wrażliwe tematy związane z tą przestrzenią [Dürr i in. 2020, s. 11.]. Dürr z zespołem [2020, s. 10-11] wskazali, że owe subiektywnie zaprojektowane doświadczenia stają się częścią produktu turystycznego, który jest oferowany turystom przez lokalnych przewodników, aby wzbudzić konkretne emocje, zmieniając role turystów slumsowych z obserwatorów w uczestników, pod opieką „(pół)profesjonalnego pośrednika” [Dürr i in. 2020, s. 10.]. Produkt turystyczny oferowany w ramach turystyki slumsowej może przyciągnąć skrajnie „receptyjnych turystów”: zarówno poszukiwaczy wrażeń, ludzi znudzonych wygodnym życiem codziennym [Dürr, 2012] jak i turystów reagujących nieswojo i niespokojnie na przedstawiany pakiet wycieczki, gdzie żywe spotkanie z mieszkańcami dzielnicy biedy zawiera w sobie komponent poznawczy z kulturowym i rozrywkowym [Dürr i in. 2020, s. 10-11]. W tym układzie mieszkańcy mają ograniczony głos w kształtowaniu swojej przestrzeni dla turystów, w przejściu odpowiedzialności za to, jak są reprezentowani, podczas gdy turyści i przewodnicy z zewnątrz, tzw.: „outsiderzy” kreują obraz „autentycznych” doświadczeń, lub tworzą nowe znaczenia danej przestrzeni poprzez uczestnictwo w podróży do slumsów, zarysowując swoją zewnętrzną pozycję wobec społeczności lokalnej [Frenzel, Koens 2012, s. 208; Dürr 2012]. Turystyka slumsowa w tym kontekście jest złożonym zjawiskiem, skupiając wokół siebie pytania dotyczące kapitału symbolicznego i politycznego [Dovey, King 2012, s. 275], władzy, nierówności i podmiotowości [Dürr, Jaffe 2012, s. 114]. Ubóstwo staje się tematem podróży, atrakcją samą w sobie, elementem produktu turystycznego [Frenzel i in. 2015, s. 239; Frenzel 2013, s. 120], a postrzeganie ubóstwa przez zachodniego turystę produkuje jego estetyzację, co otwiera nowe połączenia i potencjalne przekształcenia kapitału symbolicznego i politycznego miasta i turystyki [Dovey, King 2012, s. 275].

D. Fennell [2017] przedstawia krytyczne stanowisko wobec turystyki biedy (poorismu). Pomimo tego, że część zysków z tych wycieczek trafia do społeczności to, zdaniem autora, nie ma usprawiedliwienia dla przekształcania całych społeczności doświadczających biedy i ubóstwa w atrakcję turystyczną. Autor poddaje w wątpliwość etyczny wymiar turystyki slumsowej, gdzie należy również uwzględnić potencjalny negatywny wpływ turystyki slumsowej na lokalnych mieszkańców dzielnic biedy [Fennell 2017]. Zdaniem autora, popularność turystyki biedy wywołana jest wystąpieniem dwóch czynników: wystąpienia nadmiernego, zawyżonego poczucia prawa turystów z Zachodu do podróży w dowolne miejsce na świecie oraz wynikającego z natury ludzkiej, odczuwania zadowolenia i ulgi z bycia w innej, niż mieszkańcy dzielnic biedy, sytuacji [Fennell 2017]. Dodatkowo, autor zwraca uwagę na trzy główne problemy, których zwolennicy turystyki slumsowej mogą nie dostrzegać w pełni: kwestie altruizmu jako motywatora do podróży, kwestie sprawiedliwości dystrybucyjnej oraz wartości realnej pomocy finansowej takich wycieczek a także nieumyślnego wywoływania cierpienia. Fennell [2017] zastanawia się, czy nie mogą powstać nieporozumienia podczas takich wyjazdów polegające na tym, że mieszkańcy mogą być wrogo nastawieni do turystów i obciążać ich po części jako społecznie odpowiedzialnych za powstałe nierówności [Fennell 2017].

Światło na etyczno-moralne znaczenie turystyki slumsowej może rzucać bilans korzyści i kosztów ekonomicznych i społecznych, które w zarysie wyłaniają się z badań m.in. Giddy i Hoogendoorn`a [2018], Frenzel`a [2014], Freire-Medeiros [2009] czy zespołu badawczego pod kierunkiem Frenzel`a [2015]. Zarówno w przypadku potencjalnych ekonomicznych jak i społecznych korzyści autorzy prac nie wymieniają takich, które znacząco czy rewolucyjnie wpływałyby na dzielnice biedy i losy ich mieszkańców. W diskutowanym kontekście etycznego postrzegania podróży do slumsów pojawiają się pytania o to, kto ekonomicznie zyskuje na tych podróżach, czy ludność miejscowa czy bardziej przewodnicy i touroperatorzy zewnętrzni oraz o to, kto powinien czerpać korzyści z tych przedsięwzięć [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1295]? Znanym w literaturze, również w przypadku turystyki slumsowej, jest problem wykorzystania przestrzeni publicznych dla osobistych korzyści finansowych, zwłaszcza gdy są one wykorzystywane przez osoby spoza lokalnej społeczności [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1297]. Wątpliwe korzyści ekonomiczne uzyskiwane są w sytuacji zachęcania uczestników wypraw przez przewodników i touroperatorów, do interakcji i wspierania lokalnych przedsiębiorców i sprzedawców

ulicznych [Giddy, Hoogendoorn 2018, s. 1296; Freire-Medeiros 2009]. Większą skalę korzyści turystyka slumsowa przynosi w zakresie korzyści społecznych: ma potencjał do usuwania stygmatów terytorialnych związanych z określonymi przestrzeniami, np. w zakresie bezpieczeństwa [Frenzel 2014] i zapewnia interakcje turystów z ludnością miejscową dając podwaliny do rozwoju społecznego [Frenzel i in., 2015; Giddy, Hoogendoorn 2018; Freire-Medeiros 2009].

Zagadnienie etyki opisywania turystyki slumsowej w różnych częściach świata łączy w sobie problem przedstawiania rzeczywistości i relacji po stronie publikacji naukowych i relacji dziennikarskich w artykułach publicystycznych. Jak wskazuje Dyson [2012, s. 255] zainteresowanie zachodnich mediów problematyką turystyki slumsowej jest szczególnie duże i widzialne w szeregu publikacji popularnonaukowych i programach telewizyjnych, w tym reporterskich, chociaż mają one tendencję do raportowania i przedstawiania bardzo przekonującego (choć zapewne naiwnego) osądu debaty, która dotyczy etycznego wymiaru tej formy turystyki. Dyson zauważa [2012, s. 255], że kontekst geopolityczny i społeczny turystyki ubóstwa jest zastępowany wykorzystaniem narracji powierzchownej i anegdotycznej. Mimo tego, iż wielu dziennikarzy całkiem słusznie relacjonuje i komunikuje swoje osobiste stanowisko w tym zakresie, relacje z tych podróży są niezmiennie konstruowane wokół dualizmu turystyki slumsowej, opisującego uczestników tej formy turystyki jako podglądaczy, bądź nie. W wielu przypadkach mieszkańcy obszarów biedy nie mają szans wyartykułowania swojego poglądu na turystykę odbywającą się w slumsach, raczej perspektywa ujmuje opinie i oceny moralno-etyczne tego zjawiska z punktu widzenia turysty. Altamirano [2021, s. 4] wskazuje dobitnie, iż nieetyczne jest utrudnianie mieszkańcom slumsów tworzenia własnych mitów i narracji. W tym kontekście konieczne jest dopuszczenie do publicznej debaty nad etyczno-moralnym wymiarem turystyki slumsowej wielu aktorów świata nauki i sceny publicystycznej, aby spojrzeć na różne perspektywy znajdujące się pośrodku krytycznej dyskusji i posunąć debatę naprzód. Niezależnie od tego, czy turystyka w slumsach wywołuje szok, przerażenie, zachwyty, czy aktywizm polityczny, raczej nie osłabnie i wydaje się, że jej przeznaczeniem jest otwarcie tych osiedli dla oczów bogatych turystów z Zachodu [Dovey and King 2012, s. 290-291].

2. Literatura popularnonaukowa

Turystyka slumsowa stanowi przedmiot rozważań dziennikarzy i publicystów. Już w 1884 roku „New York Times” opublikował pierwszy artykuł o najnowszej modzie na spędzanie czasu wolnego, która przybyła zza oceanu [1884]: *„Modna londyńska mania dociera do Nowego Jorku. Imprezy w slumsach będą modne tej zimy - dobre dzielnice do odwiedzenia – Pani Langtry jako slummerka”*. Z artykułu wybrzmiewa drwiący, prześmiewczy głos na temat nowej formy turystyki, która zawitała do miasta. Jak opisuje Gentleman [2006] *„dostrzegając okazję biznesową, osoby postronne zarobiły na ciekawości, zatrudniając aktorów, którzy grali rolę uzależnionych od opium lub członków gangu, by wystawiać na ulicach strzelanki. W końcu nikt nie chciał, żeby turyści ze slumsów zażądali zwrotu pieniędzy lub wrócili rozczarowani do domu”*. Jednak w 1909 roku miasto San Francisco zakazało takich wycieczek [„New York Times” 1909]: *„To ciężki cios dla przewodników po Chinatown, którzy pobrali opłatę w wysokości dwóch dolarów każdy. Zatrudniono palaczy opium, hazardzistów, niewidomych nędzarzy, śpiewające dzieci”*. Ten fakt potwierdza, że slumming już od początku swojego istnienia wzbudzał spore kontrowersje. A. Gentleman [2006] przytacza również przykład pozytywnej strony turystyki slumsowej z początków XIX wieku - mowa o działalności filantropijnej powiązanej z turystyką slumsową i uświadamianiu społeczeństwa w temacie ubóstwa. Jak pisze Gentleman, Uniwersytety w Oksfordzie i Cambridge otworzyły pod koniec XIX wieku ośrodki badawcze celem kształtowania polityki społecznej, a było to możliwe właśnie dzięki bezpośredniemu zobaczeniu mniej uprzywilejowanych dzielnic [Gentleman 2006].

Obecnie w mediach zauważa się rosnącą popularność turystyki slumsowej. Tematyka ta pojawia się często w najbardziej znanych czasopismach tj. amerykańskim „New York Times” oraz „Forbes”, amerykańsko-kanadyjskim „Vice”, brytyjskim „The Guardian”, „Modern Post”, „The Conversation” i „BBC” czy popularnym magazynie podróżniczym „National Geographic”. O slumingu piszą publicyści w mediach i na portalach specjalizujących się w turystyce: „Travel Tommorow” czy „Travindy”. O turystyce slumsowej można przeczytać na stronach organizacji pozarządowych walczących z ubóstwem i nierównościami: „Stahilli”, „Borgen Magazine”, „Favel Issues”, czy amerykańskiej organizacji non profit PBS. Autorkom udało się również dotrzeć do dwóch publikacji krajowych czasopism: „W Polityce” i „Focus” oraz azjatyckiego portalu „Asiaville”. W analizowanych materiałach znalazł

się także „The Diggitt Magazine” założony przez społeczność akademicką. Zestawienie wybranych materiałów popularnonaukowych i doniesień prasowych, wykorzystanych w niniejszym opracowaniu, zawiera tabela 3.

Tab. 3. Wykaz wykorzystanych materiałów popularnonaukowych i doniesień prasowych

Lp.	Nazwa gazety	Autor	Rok publikacji	Tytuł
1.	New York Times	-	1884	<i>Slumming in this town</i>
2.	New York Times	-	1909	<i>Ban on China Trips</i>
3.	The Guardian	Amelia Gentleman	2006	<i>Slum tours: a day trip too far?</i>
4.	New York Times	Eric Weiner	2008	<i>Slum Visits: Tourism or Voyeurism?</i>
5.	New York Times	Kennedy Odede	2010	<i>Slumdog Tourism</i>
6.	The Curator Magazine	Jimmy Chalk	2011	<i>In Defense of Slum Tourism</i>
7.	BBC	James Melik	2012	<i>Slum tourism: Patronising or social enlightenment?</i>
8.	Vice	Katie Engelhart	2014	<i>Is Slum Tourism Really All That Bad?</i>
9.	W Polityce	Łukasz Żygadło	2014	<i>Slum tourism. Czyli jak doszczętnie upokorzyć człowieka</i>
10.	PBS	Rachel Nuwer	2015	<i>Who Does Slum Tourism Benefit?</i>
11.	My India	Samudranil Mukherjee	2015	<i>Slum Tourism in India: How Justified is its Promotion?</i>
12.	Forbes	Wade Shepard	2016	<i>Slum Tourism: How It Began, The Impact It Has, And Why It Became So Popular</i>
13.	The Conversation	Fabian Frenzel	2016	<i>Slumming it: how tourism is putting the world's poorest places on the map</i>
14.	Borgen Magazine	Shivani Ekkanath	2016	<i>The Dawn of Slum Tourism</i>
15.	Focus	Jakub Mielnik	2017	<i>Urlop w shumsach. Tutaj ma nie być wygodnie</i>
16.	Stahili	Rebecca Mazzu	2017	<i>Slum tourism? Why not go to a museum instead?</i>
17.	Travindy	Tamara Ramos	2018	<i>Slum Tourism: is it ethical? – Interview with Elisa Spampinato</i>

18.	National Geographic	Christine Bednarz	2019	<i>Inside the Controversial World of Slum Tourism</i>
19.	Asiaville	Tara Tadlock	2019	<i>The controversy of slum tourism</i>
20.	Favel Issues	Belkis Campos	2019	<i>What is all wrong about "Slum tourism"</i>
21.	The Guardian	Jamie Doward	2020	<i>Slumming it? Township tour reviews 'gloss over poverty'</i>
22.	The Modern Post	Ankush Bapna	2020	<i>The controversial world of slum tourism</i>
23.	Diggit Magazine	Noor W.	2021	<i>The controversial dilemma's of slum tourism</i>
24.	Travel Tomorrow	Elisa Spampinato	2021	<i>Slum Tourism: an ethical choice? A complex dilemma</i>
25.	BBC	Lori Robertson	2021	<i>Do "slum tours" profit off the poor?</i>

Źródło: opracowanie własne

Problematyka turystyki slumsowej poruszana jest głównie w kontekście rozważań moralno-etycznych i związanych z nimi kontrowersjami, które wywołuje [Engelhart 2014; Weiner 2008; Gentleman 2006; Bednarz 2018, Nuwer 2015; Bapna 2020; Spampinato 2021; Robertson 2012; Tadlock 2019; Noor 2021; Mazzu 2017 i in.]. Najczęściej pojawiające się pytania, jakie zadają publicyści to pytania o powody przyjazdów do slumsów w celach turystycznych [Noor 2021; Shepard 2016; Tadlock 2019; Melik 2012], o naturę turystyki slumsowej (dychotomia dobro-zło) [Engelhart 2014], o istotę turystyki slumsowej (jako formie turystyki; dylemat: podglądactwo czy wojeryzm) [Weiner 2008] i jej znaczenie dla ogółu społeczeństwa (charakter filantropijny czy rodzaj wyzysku) [Robertson 2012; Melik 2012; Mazzu 2017]. Przytaczane są argumenty zarówno zwolenników jak i przeciwników tej formy turystyki. Nie brakuje głosów krytycznych [Gentleman 2006; Mielnik 2017]. O ile opinie dziennikarzy zachodnich są bardziej neutralne (tzn. w swoich rozważaniach starają się oni przedstawić zarówno dobre jak i złe strony slummingu), to wśród dziennikarzy pochodzących z krajów stanowiących główne destynacje turystyki slumsowej przeważa skrajnie krytyczna narracja [Campos 2019; Odede 2010; Mazzu 2017]. Pojawiają się również zwolennicy slummingu [Chalk 2011]. Jednak zdecydowana większość autorów, pomimo powszechnie panującej negatywnej percepcji turystyki slumsowej w prasie, stara się w sposób neutralny przedstawić obok

zagrożeń, jakie niesie się za sobą ta forma turystyki i z którymi jest przeważnie kojarzona, również korzyści z niej płynące. Poświęca się również miejsce na wyjaśnienie samego pojęcia i przedstawienie zjawiska turystyki slumsowej oraz jej historii, a także głównych destynacji [Gentleman 2006; Bednarz 2018; Shepard 2016; Mielnik 2017]. Autorzy są zgodni, że turystyka slumsowa zyskuje coraz bardziej na popularności [Engelhart 2014; Spampinato 2021; Shepard 2016; Frenzel 2016; Bapna 2020; Ekkanath 2016 i in.]. Niektórzy uważają, że bardziej niż dylemat czy turystyka slumsowa powinna się odbywać, ważniejszy jest sposób, w jaki się odbywa i w jaki powinna. Wycieczek do slumsów nie uda się zaprzestać, nawet przy współczesnej krytyce ich organizacji, dlatego warto skupić się na projektowaniu takich rozwiązań i produktów, aby turystyka slumsowa niosła za sobą np. korzyści dla lokalnej społeczności czy wartość edukacyjną dla turystów.

W. Shepard [2016] komentuje podejście do slumsturystryki, jakie proponuje dr Fabian Frenzel w swoich publikacjach. Neguje w pewien sposób argument o pewnego rodzaju działalności charytatywnej i dobroczynnej, który zwolennicy slumsturystryki uważają za kluczowy [np. Frenzel 2012; 2013; 2018; Frenzel, Koens 2012; Frenzel i in. 2012; 2015]. Korzyści materialne, głównie w postaci pieniędzy, pozyskane przez touroperatorów dla lokalnej społeczności mają znikomą wartość, ale istotniejsza jest łączność, rozumiana jako otwarcie się na świat, który w teorii nie istnieje i jest uważany za gorszy [Shepard 2016, za Frenzel 2012]. Slumsy traktowane często jako temat tabu, poprzez turystykę slumsową łączą ludzi – turystów i lokalną społeczność. Czynniki ludzki stanowi tutaj kluczową determinantę. W trakcie takiej wizyty często zmienia się podejście turysty, który przed wycieczką mógł mieć najgorsze skojarzenia ze slumsem, a będąc tam, przekonał się, że w tym miejscu żyją ludzie tacy jak my, że dana dzielnica i ludność też jest częścią miasta i ma znaczenie oraz niesie za sobą jakąś wartość [Shepard 2016]. Takie połączenia często mogą być zaczątkiem współpracy między ludźmi i zalążkiem oddolnych inicjatyw, co w porównaniu do korzyści materialnych może stanowić znacznie większy potencjał.

L. Robertson [2012] reprezentuje bardziej sceptyczne podejście i poświęca całość swoich przemyśleń głównie próbie odpowiedzi na pytanie o korzyści, jakie turystyka przynosi ubogim społecznościom. Pomimo pozytywnych przykładów interakcji turystów z lokalną społecznością, autor ten podkreśla, że najważniejsza jest świadomość i odpowiedzialność takiej podróży [Robertson 2012].

W tym kontekście, Frenzel [2016a;b] zauważa, że znaczna część współczesnej turystyki prowadzi do spotkania dwóch światów - bogatszych ludzi z biednymi. Na świecie zawsze występowały nierówności. Co więcej, pomimo walki z ubóstwem, te nierówności nieustannie się pogłębiają [Frenzel 2016a;b]. Dlatego warto zapytać czy turystyka slumsowa nie może w pewien sposób pomóc w walce z tymi nierównościami albo przynajmniej je pokazać i uświadomić ich istnienie. A. Bapna [2020] również zwraca uwagę na fakt zmiany percepcji turystyki slumsowej i podnoszeniu świadomości wśród turystów. Wizyta w slumsach często pomaga burzyć stereotyp slumsu jako „złej dzielnicy” i edukować ludzi w kwestii biedy i ubóstwa [Bapna 2020]. Autorka w swych opiniach nawołuje jednocześnie do reformy turystyki slumsowej: konieczne jest danie mieszkańcom slumsów ich osobistej przestrzeni, a nie robienie z czyjegoś życia źródła dochodu [Bapna 2020]. Organizatorzy wycieczek powinni zapewnić, że część zysków przekażą na rozwój dzielnicy. Powinno wspierać się tworzenie organizacji charytatywnych, które rozprowadzałyby zyski, a lokalnych rzemieślników należy zachęcać do sprzedawania swoich prac turystom, dla zapewnienia im zysku [Bapna 2020].

Jednak dla wielu turystyka slumsowa – niezależnie jak ją nazwiemy - pornografią ubóstwa czy turystyką rzeczywistości - wciąż niesie za sobą przede wszystkim złe skojarzenia: *„to wciąż nic innego jak gapienie się uprzywilejowanych ludzi z opuszczonymi szczękami na tych, którzy mają mniej szczęścia”* [Bednarz 2018]. K. Odede w swoim artykule na łamach *The New York Times* [2010] opisał turystów, którzy odwiedzali jego rodzinne miasto Kibera: *„Miałem 16 lat, kiedy pierwszy raz zobaczyłem wycieczkę po slumsach. Byłem na zewnątrz mojego domu o powierzchni 100 stóp kwadratowych, zmywałem naczynia, z tęsknotą przyglądając się tym sprzętom, ponieważ nie jadłem od dwóch dni. Nagle biała kobieta robiła mi zdjęcie. Czulem się jak tygrys w klatce. Zanim zdążyłem cokolwiek powiedzieć, ruszyła dalej...”* [Odede 2012]. Główne zarzuty kierowane w stronę organizatorów takich wycieczek to chęć wzbogacenia się kosztem biednych oraz upokarzanie mieszkańców slumsów przed bogatymi turystami z Zachodu: *„Jakim trzeba być człowiekiem, żeby czerpać radość z krzywdy drugiego człowieka?”* [Żygadło 2014]. A. Gentleman [2006] przytacza słowa 10-letniego Pabloo: *„Nie wiem, dlaczego ludzie przychodzą i patrzą na nas”*. Gentleman [2006] opisuje przykładową wycieczkę po indyjskich slumsach, pokazującą życie dzieci ulicy. Turyści mogą podziwiać niedożywione, brudne dzieci ze szklistymi oczami, których miejscem życia jest peron

stacji kolejowej, a miejscem snu wnętrza pod torami. Przewodnik zabiera ich również do kolejowej placówki medycznej, gdzie tylko jeden lekarz stara się pomóc dzieciom borykającym się z ogromem problemów. Bocznicą stacji stanowi prowizoryczną szkołę. Autor opowiada również jak każda platforma jest kontrolowana przez przywódcę gangu, którym jest z reguły najstarsze dziecko [Gentleman 2006]. Slumsy, które na co dzień stanowią surową rzeczywistość dla ich mieszkańców, przedstawiane są jako egzotyczna atrakcja [Bapna 2020]. Pojawiają się jeszcze bardziej odważne głosy: *„Zapomnijcie o rajskich plażach i imponujących zabytkach. To turystyczny anachronizm. Teraz wypada pojechać do slumsów na drugi koniec świata i posmakować nędzy”* [Mielnik 2017]. Autor uważa, że turystyka slumsowa to nic innego jak kolejna nisza do zarabiania pieniędzy, wykorzystując pomoc biednym jako idealny slogan reklamowy. J. Melik [2012] nazywa zachwycenie turystów slumsami jako fatalne zauroczenie. Pisze, przytaczając opinie mieszkańców Dharavi, że tak naprawdę oni nic na tym nie zyskują: *„Widzimy obcokrajowców kilka razy w tygodniu. Czasami przychodzą i rozmawiają z nami, niektórzy proponują nam trochę gotówki, ale my nic nie dostajemy z tych wycieczek”* [Melik 2012]. Głosy niezadowolenia pojawiają się również wśród całej indyjskiej społeczności z powodu tego, jak ich miasto jest przedstawiane w zachodnim świecie. *„Slumdog. Milioner z ulicy”* – bestseller kinowy, który bez wątpienia miał wpływ na popularyzację slumsów i wzrost turystyki w Dharavi, w Indiach nie został dobrze przyjęty [Melik 2017].

R. Mazzu [2017] dyskutuje zagadnienie turystyki slumsowej jako atrakcji turystycznej. Autorka uważa, że turystyka slumsowa uatrakcyjniła biedę, a tym samym upraszcza kwestie związane z ubóstwem i nierównościami społecznymi, mając jednocześnie marginalny wpływ na poprawę sytuacji lokalnej społeczności. Turyści stają się niczym innym jak towarem, a wizyta w slumsach przypomina wyjście do muzeum [Mazzu 2017]. Podobnego zdania jest B. Campos [2019]; zdaniem autorki, turystyka slumsowa nie jest sposobem na budowanie świadomości na temat warunków życia w slumsach. Uważa, że głównym problemem tej formy turystyki jest brak refleksji turystów po wycieczce do slumsów: *„Żyjemy teraz w świecie instagramowych opowieści, w którym wszystko, co się dzieje, dotyczy nas samych. Ludzie jeżdżą na te wycieczki i po prostu wracają do domu myśląc, jakie mają szczęście, ale niewiele myślą o tym, jak niesprawiedliwe jest to, że ci ludzie żyją w ten sposób i nie mają rozwiązania, aby to poprawić”* [Campos 2019]. Warto przytoczyć opinię prezydenta Slum Dwellers International Jockinda Arputham, który uważa,

że wycieczki do slumsów uderzają w godność ludzką, a ludzie czują się jak mały w klatkach w zoo, odwiedzane przez turystów [Mukherjee 2015]. Gentleman szczególnie podkreśla, że *„niemniej jednak jest coś trochę niewygodnego w tym doświadczeniu – radośni goście w jasnych, wakacyjnych koszulkach wpatrujący się w głęboką nędzę”* [Gentleman 2006].

Odchodząc od krytycznych głosów komentujących moralno-etyczny wymiar turystyki ubóstwa, należy wspomnieć także korzyści płynące tej formy turystyki, które najczęściej wymieniają autorzy w swoich publikacjach. Pierwszy aspekt to korzyści ekonomiczne. Turystyka stymuluje wzrost lokalnej gospodarki. Zwolennicy twierdzą, że zdecydowana większość zysku trafia do lokalnej społeczności celem poprawy ich sytuacji materialnej [Noor 2021; Bapna 2015; Robertson 2012; Engelhart 2014; Ekkanath 2016]. Zakładane są lokalne organizacje charytatywne, prowadzone są projekty i programy edukacyjne, finansowane są przedszkola i szkoły. E. Spampinato [2021] opisuje przykłady pozytywnych inicjatyw i projektów, będące efektem turystyki slumsowej: programy edukacyjne, głównie dla młodzieży, zrzeszenia certyfikowanych przewodników, angażujących się w działalność na rzecz poprawy sytuacji lokalnej społeczności, Muzeum Favela – organizację pozarządową promującą historię i kulturę slumsów południowoamerykańskich. Wycieczka do slumsów jest reklamowana jako okazja do czynienia dobra na wakacjach [Doward 2020].

Często powtarzaniem argumentem zwolenników slummingu jest budowanie świadomości na temat ubóstwa i nierówności na świecie, zmiana negatywnego postrzegania oraz zmierzenie się ze stereotypami na temat slumsów [Shepard 2016; Bapna 2015]. Pokazuje się slumsy jako miejsca pracy i prowadzenia działalności, a ich mieszkańców jako produktywnych i pracowitych, ale również szczęśliwych ludzi. Większość z tych, którzy krytykują turystykę slumsową – w tym dziennikarze, osoby spoza slumsów i niedoszli turyści – osądzają na podstawie swoich uprzedzeń, a nie doświadczeń z pierwszej ręki. W społeczeństwie zachodnim panuje silne przekonanie, że turystyka slumsowa jest nieetyczna. Jednak jak zauważa N. Slikker większość ludzi, którzy mają negatywne wyobrażenie o turystyce po slumsach, to ci, którzy nigdy wcześniej nie byli na takiej wycieczce [Nuwer 2015]. S. Ekkanath [2016] wskazuje, że rozwój turystyki w slumsach pozwolił na bardziej oświecone spojrzenie na ich mieszkańców w oczach ludzi z Zachodu. Turyści doceniają pracowitych mieszkańców, którzy walczą o poprawę swojego losu. Z kolei pozytywne opinie o takich wycieczkach pozwoliły na rozwój lokalnych organizacji i biur turystycznych oraz wzrost

ich motywacji do licznych inicjatyw angażujących społeczność. Jak dodaje Ekkanath [2016], łagodzenie negatywnej percepcji slumsów będzie kluczowym czynnikiem w zwalczaniu ubóstwa, a świt turystyki slumsowej jest tego symbolem.

Wycieczki do slumsów kojarzone są często z pewną formą romantyzmu – jako autentyczne doznanie, które wzbogaca i poszerza ludzkie horyzonty. Co więcej, mówi się o tym zjawisku w kontekście doświadczenia kulturowego, będącego odpowiedzialnie społecznym substytutem dla turystyki masowej [Doward 2020]. Popularne wśród turystów są opinie, że taka podróż odmieniła ich życie, niezwykle wzbogaciła czy wręcz oszołomiła [Noor 2021]. Inne pozytywne strony, o jakich możemy przeczytać to: wzrost samooceny lokalnej społeczności, pozbycie się negatywnego piętna kulturowego kojarzonego tradycyjnie ze slumsami, integracja społeczna zmarginalizowanych grup społecznych i budowanie umiejętności zawodowych oraz wzmocnienie pozycji kobiet i młodzieży [Spampinato 2021]. *„Pragnienie doświadczenia egzotyki, odmienności, innego towarzyszyło człowiekowi od zawsze. I o ile istnieje szacunek i zrozumienie, a także świadomość konsekwencji naszych działań zarówno jako turystów jak i ludzi, turystyka może nadal być podróżą wspólnych doświadczeń i emocji, doświadczeniem pouczającym zarówno dla gospodarza, jak i gościa”* - podkreśla E. Spampinato w jednym z wywiadów [Ramos 2018].

Uzupełniając dyskusję o dobrych i złych stronach turystyki slumsowej warto przytoczyć najczęściej powtarzające się przemyślenia autorów, które nie wyrażają konkretnej i wyrazistej oceny turystyki slumsowej, bowiem ciężko jest jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie czy jest ona dobra czy zła, moralna czy niemoralna? Częściej niż pytanie: „czy turystyka slumsowa powinna w ogóle istnieć?”, rozważane jest zagadnienie: „w jaki sposób powinna być prowadzona?”. Przytoczone zostaną wypowiedzi m.in. Nuwera [2015], Dowarda [2020], Noor`a [2021], Ramosa [2018] czy Engelhart [2014], iż:

„Turystyka slumsowa, na dobre lub na złe, prawie na pewno się utrzyma. I to niekoniecznie jest zła rzecz” [Nuwera 2015];

„Tam, gdzie odwiedzamy miejsca, w których mieszkańcy żyją w skrajnym ubóstwie, musimy dokładnie przemyśleć, w jaki sposób opowiadamy i przedstawiamy te doświadczenia innym, na przykład w mediach społecznościowych, abyśmy mieli pewność, że nakreślimy pełniejszy obraz ich życia i wyzwań” [Doward 2020];

„Pomiędzy eksploracją a eksploatacją istnieje cienka granica. Jednak może warto zadać sobie pytanie czy lepiej pozostać w środku naszego luksusowego hotelu, udając, że świat slumsów nie istnieje, czy może warto zmierzyć się z rzeczywistością, która pozwala zwiększyć naszą świadomość na niektóre tematy. Wydaje się, że turystyka slumsowa jeszcze na długo pozostanie dylematem etycznym” [Noor 2021];

„Mocno wierzę, że turystyka slumsowa może być polecana tylko wtedy, gdy jest realną szansą dla lokalnej społeczności i obszaru na czerpanie z niej korzyści, społeczno-ekonomicznych, a także kulturowych i politycznych” [Ramos 2018];

„Nienawidzę tego mówić, ale pójdźcie do Rio i picie piwa, ignorując favele, nie czyni cię wzorem cnoty. Sądzę, że debata będzie się toczyć, ale można śmiało powiedzieć, że jest bardziej skomplikowana, niż pozwalał na to szarpiący kolana cynizm” [Engelhart 2014];

„Dopóki nie pozbedziemy się slumsów, turystyka slumsowa będzie nadal zyskiwać na popularności i będzie tu w przyszłości. Co sprawia, że tym ważniejsze jest, abyśmy znaleźli sposoby na zrobienie tego w dobry sposób” [Nuwer 2015].

3. Blogi podróżnicze

Turystyka slumsowa znajduje się również w kręgu zainteresowań blogerów podróżniczych. Spis wykorzystanych materiałów z blogów prezentuje tabela 4. Podobnie jak społeczność akademicka i publicyści, podróżnicy także w swoich relacjach z podróży poświęcają miejsce rozważaniom moralno-etycznym towarzyszącym tej formie turystyki [m.in. Łukaszczyk 2015; Gutkowska 2015; Werner 2018; Phipps 2015; Quinn 2020 i in.]. Jednak to, co wyróżnia tą grupę to fakt, że zdecydowana większość z nich - w porównaniu np. do publicystów - doświadczyła prawdziwej wycieczki do slumsów. Ich wrażenia przed i po wycieczce były całkowicie odmienne. Pomimo początkowych obaw i wewnętrznych rozterek typu „Czy należy?”, „Czy można?”, „Czy powinno się?”, wizyta w slumsach wywołała w nich bardzo pozytywny odbiór, powodując niejednokrotnie miłe zaskoczenie czy wręcz szokowanie życzliwością i „normalnością” ich mieszkańców [Quinn 2020; Burmester 2013; Agpaoa 2019; Baker 2013].

„To inspirująca opowieść o ambicji, pomysłowości i ciężkiej pracy ludzi żyjących w najtrudniejszych warunkach” [Phipps 2015]. Phipps, jako Podróżniczka, była pod wrażeniem rozkwitu przemysłu w slumsie. Pomimo ciężkich warunków i trudów,

z jakimi na co dzień muszą zmagać się lokalni mieszkańcy, jedyną rzeczą, która pozostała niezmienną, były uśmiechnięte twarze dzieci i skromny, ale przyjazny wzrok kobiet - zauważa. Autorka podkreśla, że nigdy przedtem nie doświadczyła tak wielu intensywnych i często sprzecznych emocji w tym samym czasie. Dharavi było zarazem przygnębiające i inspirujące, piękne i obrzydliwe.

„Sposób, w jaki ludzie tutaj starają się wyjść z ubóstwa, ciężko pracując i przetwarzając wszystko, jest niesamowicie inspirujący – to zmieniło moje podejście do ubóstwa” [Phipps 2015].

*„Jestem pewna, że życie jest o wiele trudniejsze dla ludzi w innych slumsach, ale cieszę się, że udało mi się uzyskać wgląd w tę stronę Mumbaju i zobaczyć na własne oczy, że turystyka slumsowa może być pozytywna, a nasze pieniądze mogą zostać dobrze wykorzystane” – relacjonuje z kolei swoją wizytę w Dharavi inna podróżniczka, autorka bloga *The Wandering Quinn* [2020].*

C. Burmester [2013], z zadowoleniem relacjonuje swoją wizytę w Ugandzie, bo to doprowadziło do „małej zmiany w jego życiu” i zainspirowało do pomocy tamtejszym dzieciom. Kolejny z blogerów, Agpaoa, autor bloga *Turista Boy*, również jest pod wrażeniem wycieczki do slumsów. Opisuje tę wizytę jako głęboką lekcję pokory i wrażliwości oraz przewartościowania własnego życia:

„Zagłębienie się w takiej wycieczce naprawdę podnosi na duchu, ponieważ doceniasz proste życie ludzi tam mieszkających i co mnie najbardziej uderzyło, to to, że wcale nie narzekają, w rzeczywistości nadal są wdzięczni za to, co mają... to pokazuje, że świat jest wciąż pełen nadziei, zwłaszcza w oczach dzieci, którzy witają cię z uśmiechem” [Agpaoa 2019].

Tab 4. Wykaz blogów podróżniczych wykorzystanych w opracowaniu

Lp.	Nazwa	Język	Destynacja	Analiza moralno-etyczna turystyki slumsowej
1.	Tam gdzie styka się turystyka	polski	Indie: Delhi, Mumbaj (Dharavi), Kenia: Nairobi (Kibera)	Krytyka: „Trudno sobie to wyobrazić, ale dla pewnej grupy turystów zwiedzanie miejsc okrytych nędzą i ubóstwem stanowi największą atrakcję”
2.	Post-turysta	polski	Kenia: Nairobi (Kibera),	Neutralna opinia; zwrócenie uwagi na często pomijaną perspektywę mieszkańców slumsów; podejście autorefleksyjne

			Uganda: Kampala	
3.	Kołem się toczy	polski	Indie: Mumbaj (Dharavi)	Krytyczne podejście; autor zastanawia się po co, w jakim celu i co z ludźmi jest nie tak, że decydują się na odwiedzanie slumsów; turystów nazywa chwilowymi podglądaczami ludzkiej tragedii, a mieszkańców slumsów porównuje do eksponatów w zoo; zniechęca do odwiedzin slumsów, gdyż niektórych miejsc jego zdaniem zwyczajnie nie powinno się odwiedzać
4.	Krzysztof Matys	polski	Egipt: Kair, Indie: Delhi, Mumbaj (Dharavi), Egipt, Etiopia	Wewnętrzny dylemat; litość i współczucie dla mieszkańców slumsów
5.	Global Gallivanting	angielski	Indie: Mumbaj (Dharavi)	Sprzeczne emocje; przygnębienie i inspiracja, obrzydzenie i piękno; zmiana percepcji postrzegania slumsów: „Uważam, że sposób, w jaki ci ludzie radzili sobie ze swoją sytuacją, był niesamowicie pokorny i zmienił moje nastawienie do ubóstwa”
6.	The Wandering Quinn	angielski	Indie: Mumbaj (Dharavi)	Pozytywne doświadczenia i zaskoczenie przedsiębiorczością i życzliwością mieszkańców slumsów; zachęcenie do odwiedzin slumsów
7.	Lost With Purpose	angielski	Indie: Mumbaj (Dharavi)	Ciekawość jako główny motyw podróży, świadomość odpowiedzialnego podróżowania
8.	Turista Boy	angielski	Filipiny: Manila	Pozytywne wrażenia, podziw i zachwyt nad życzliwością mieszkańców, ale jednocześnie głęboka refleksja nad własnym losem i docenieniem w życiu tego, co się ma; wizyta w slumsach jako lekcja pokory i wrażliwości
9.	Four Jandals	angielski	Uganda: Kampala	Zmiana postrzegania slumsów; radość z wycieczki
10.	Flora The Explorer	angielski	Brazylia: Rio de Janeiro (Rocinha)	Świadomość odpowiedzialnego podróżowania; pozytywne wrażenia i zachwyt nad lokalną społecznością

Źródło: opracowanie własne

Jednocześnie, pomimo euforii towarzyszącej w trakcie i po wizycie w slumsach, odwiedzający odnosili się z powagą i szacunkiem do przykrych zjawisk i widoków,

których można tam doświadczyć. Często powtarzaniem hasłem była odpowiedzialna i świadoma turystyka. Dla podróżników bardzo ważna była interakcja z lokalną społecznością. Dylemat związany z odwiedzeniem slumsów miała A. Reynolds, która przyznaje, że głównym powodem takiej wizyty była zwykła ludzka ciekawość: *„Obrzydliwie bogaci lub boleśnie zubożeni, chcemy zobaczyć, jak żyją ludzie na całym świecie. To jeden z powodów, dla których podróżujemy”* [Reynolds 2021]. Autorka zwraca również uwagę na społecznie odpowiedzialny wymiar takiej podróży i przyznaje, że obawiała się traktować tamtejszych mieszkańców jak zwierzęta w zoo, a także nie chciała rozdawać pieniędzy i żadnych przedmiotów [Reynolds 2021].

Na blogu „Post-turysta” A. Gutkowska [2015] przedstawia najczęściej spotykaną opinię na temat turystyki slumsowej: uprzedmiotowienie. Badanie, opisywanie - zarówno w artykule naukowym jak i publicystycznym - lub zwykle podglądanie mieszkańców slumsów na wycieczce jest pewną formą ich uprzedmiotawiania [Gutkowska 2015]. Dlatego też turystyka po slumsach jest równoznaczna dla wielu ludzi z moralnie wątpliwym oglądaniem biedy, która staje się ciekawostką lub atrakcją turystyczną [Gutkowska 2015]. Blogerka jednak nie utożsamia się z tym poglądem, nie krytykuje turystyki slumsowej ani ludzi zaangażowanych w rozwój tej formy turystyki. Opisuje to zjawisko jako doświadczenie turystyczne. Skupia się na innej perspektywie spojrzenia na slumming - z punktu widzenia zwykłego mieszkańca slumsu. Według niej, jest to najczęściej marginalizowana perspektywa slumsów [Gutkowska 2015]. Gutkowska przytacza historie mieszkańców slumsów, zaangażowanych w pokazywanie tych dzielnic odwiedzającym. Zaznaczają oni, że pokazują nie tylko biedę, w której żyją, ale i sposób, w jaki się z niej wydobywają. Zwiedzanie slumsów to nie zawsze oglądanie wyłącznie przygnębiającej nędzy; ważnym impulsem do organizowania się ludzi biednych jest chęć zmiany ich wizerunku i sposobu ich traktowania jako innych, nie tylko w ekonomicznym, ale także społecznym i kulturowym wymiarze. Lokalni mieszkańcy, zaangażowani w organizację wycieczek po slumsach nie konstruują swojej tożsamości w oparciu o slums rozumiany jako dzielnica ubóstwa, lecz miejsce, w którym się urodzili, wychowali i w którym toczy się ich normalne życie. I to w ten sposób powinno się przede wszystkim patrzeć na miejsce ich życia. Chcą je pokazywać nie dlatego, by podkreślać jak bardzo są biedni, ale po to by znormalizować swój wizerunek w oczach odwiedzających [Gutkowska 2015].

K. Matys [2008] również porusza kwestie moralno-etyczne slummingu: *„Mieszkańcy slumsów, nie mają innego wyjścia, sprzedają to, co mają do sprzedania.*

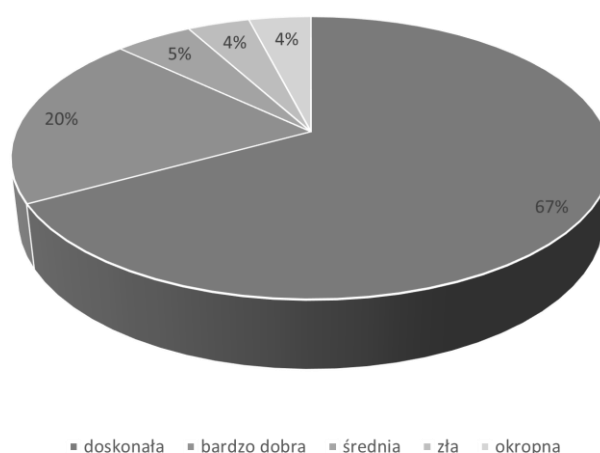
W tym przypadku, atrakcyjną dla turystów biedę” [Matys 2008]. Jego zdaniem, w opinii wielu turystów, możliwość odwiedzenia dzielnic nędzy daje szansę na pochylenie się nad trudnym losem mieszkających tam ludzi: *„To coś zupełnie innego niż film w telewizji. To realne spotkanie z takimi samymi ludźmi jak my, tylko w nieporównanie gorszej sytuacji życiowej”* [Matys 2008]. Często, dopiero tu, znudzeni dobrobytem, przybysze z Zachodu, zdają sobie sprawę w jak szczęśliwym są położeniu. Mimo wszystko, otwartym oczywiście pozostaje pytanie, czy jest to dobra lekcja wrażliwości czy raczej próżne zaliczanie kolejnej atrakcji turystycznej? [Matys 2008].

Wśród opinii podróżników nie brakuje głosów krytycznych [Łukaszczyk 2015; Werner 2018]. Warto jednak zaznaczyć, że ci blogerzy-krytycy nie byli uczestnikami wycieczki do slumsów, przedstawiają tylko swoje zdanie na ten temat. Na blogu pt.: *„Tam gdzie styka się turystyka”* A. Łukaszczyk ukazuje turystykę slumsową w całkowicie negatywny sposób: *„Trudno sobie to wyobrazić, ale dla pewnej grupy turystów zwiedzanie miejsc okrytych nędzą i ubóstwem stanowi największą atrakcję”* [Łukaszczyk 2015]. Autorka zastanawia się, jak ludzie mogą podziwiać wygłodzone dzieci grzebiące w stertach śmieci, smród, baraki, otwartą kanalizację czy ludzi umierających na AIDS, a także walki gangów narkotykowych. Blogerka przytacza argument lokalnych firm organizujących takie wycieczki, które twierdzą, że taka działalność pomaga lokalnej społeczności. Innego zdania są lokalne władze, które - zdaniem autorki - traktują tego typu turystykę jako wyzysk najbiedniejszych. K. Werner [2018], pisząc o indyjskim slumsie Dharavi, określa turystykę slumsową jako coś w rodzaju *„chodź, pooglądajmy sobie biedę!”* Zastanawia się po co, w jakim celu i co z ludźmi jest nie tak, że bawią się w chwilowego podglądacza ludzkiej tragedii? Uważa, że odwiedzanie slumsów jest nie tylko nieetyczne, ale i niestosowne [Werner 2018]. Według niego są takie miejsca, których nie powinno się odwiedzać i slumsy do takich należą [Werner 2018]. Porównuje taką wycieczkę do weekendowego wypadu do zoo, *„gdzie eksponaty tłoczą się w o wiele za małych, brudnych i śmierdzących klatkach, a opłacony przewodnik pokazuje palcem każdego zwierzaka z osobna”* [Werner 2018]. Ludzie przechodzą, fotografują, a później wracają do swojego czystego i barwnego świata. Ta refleksja wskazuje na konflikt moralno-etyczny, jaki wywołuje turystyka slumsowa wśród podróżników.

4. Podsumowanie ocen wypraw po Rocinhie [Rio de Janeiro] w oparciu o portal turystyczny TripAdvisor

Rocinha to dzielnica Rio de Janeiro, największa i najbardziej zaludniona fawela w Brazylii (ok. 160 000 mieszkańców) [Arcidiacono i in. 2017, s. 356]. Położona na stromym zboczu wzgórza z widokiem na Rio de Janeiro, w niewielkiej odległości od plaży, jest najbardziej zurbanizowaną dzielnicą biedy w mieście, bez regularnej kanalizacji, z gęstym zagęszczeniem zabudowy, ciasnymi, wąskimi uliczkami, rzadkimi przestrzeniami publicznymi do użytku społecznego oraz brakiem zieleni miejskiej [Arcidiacono i in. 2017, s. 361]. Obecnie mieszkańcy Rocinhy zmagają się z problemami transportu miejskiego, niewystarczającego sektora usług i infrastruktury oraz terroru gangów narkotykowych [Ortiz 2016]. Od lat 90. XX w. Rocinha funkcjonuje w modelu turystycznej faweli jako destynacja turystyczna, do której wycieczki organizowane są poprzez prywatne firmy turystyczne, poza kontrolą rządu [Freire-Medeiros i in. 2016, s. 571]. Turystyka slumsowa w Rocinhie stała się przedmiotem badań Cardoso i in. [2005], Frisch [2012], Freire-Medeiros [2009] oraz Sarrica i in. [2021].

Przeprowadzone badanie ocen wypraw po Rocinhie, zamieszczonych przez polskich i zagranicznych turystów na portalu TripAdvisor wskazują, że zdecydowana większość turystów, którzy brali udział w wycieczce po slumsach Rocinha, przyznała takiej wyprawie najwyższą ocenę, określając wycieczkę jako doskonałą (2/3 badanych wypowiedzi) [Dziadowicz 2020]. 20% oceniających uznało wycieczkę po slumsach za bardzo dobrą, a niecałe 10% oceniających było niezadowolonych z podróży [ryc. 4] [Dziadowicz 2020].

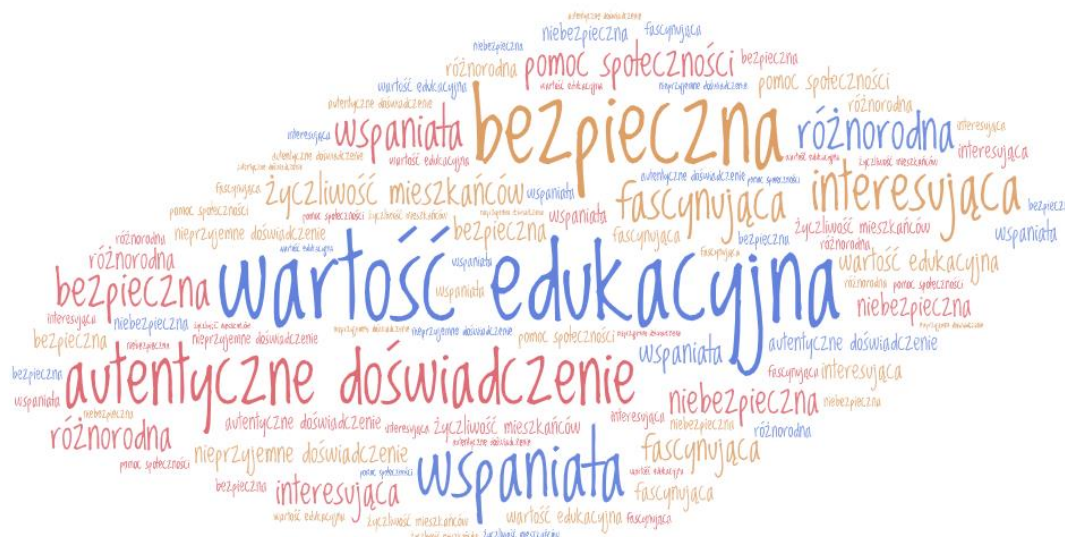

Ryc. 4. Ocena fawela tour w Rocinha (590 recenzji)

Źródło: opracowanie własne na podstawie TripAdvisor

Na podstawie wybranych 100 recenzji turystów polskich i zagranicznych na portalu TripAdvisor utworzono listę najczęściej pojawiających się określeń, jakimi turyści charakteryzowali wycieczkę po faweli Rocinha. Kompilację określeń w formie chmury wyrazów przedstawia rycina 5.

Spśród wszystkich 100 recenzji prawie wszystkie z nich były pozytywne. Zdecydowanie najczęściej pojawiającym się określeniem wśród turystów była wartość edukacyjna, jaką oceniającym dała wycieczka po slumsach. Zaraz po niej najczęściej wymieniano autentyczne doświadczenie, jakie niesie taka podróż oraz bezpieczeństwo. Turyści szczególnie podkreślali, że mimo wszelkich stereotypów, czuli się bardzo bezpiecznie w dzielnicy slumsów. Często określano wizytę w slumsach za interesującą. Niektórzy doceniali także życzliwość mieszkańców i fakt, że mogli pomóc lokalnej społeczności. Określenia negatywne pojawiły się tylko czterokrotnie – pojawiały się odmiany określeń: „niebezpieczeństwo” i „nieprzyjemne doświadczenie” [Dziadowicz 2020].

Ryc. 5. Kompilacja określeń i ocen uczestników wypraw po Rocinie, zamieszczonych w portalu turystycznym TripAdvisor

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

W niniejszej pracy podjęto próbę interpretacji treści relacji i opinii blogerów-podróżników na blogach podróżniczych, artykułów publicystycznych w czasopiśmie popularnonaukowym oraz opracowań naukowych ekspertów zajmujących się tematyką slumsturytyki. Jak można stwierdzić na podstawie przytoczonych materiałów, dyskusje na temat turystyki slumsowej są coraz częstsze i budzą wiele

kontrowersji. Z całą pewnością turystykę slumsową w obecnej formie możemy traktować jako stosunkowo nową i kontrowersyjną formę turystyki, która posiada zarówno wielu zwolenników jak i przeciwników oraz jest tematem zainteresowań zarówno naukowców, podróżników oraz dziennikarzy. Tą tematyką zajmują się głównie zagraniczni autorzy, jednak możemy znaleźć także kilka opracowań wśród polskich publikacji. Zdania i opinie są bardzo podzielone i różnorodne. W przytoczonych materiałach napotkano zarówno pozytywne jak i negatywne wypowiedzi traktujące o dobrych jak i złych stronach tej formy turystyki, a dominującym poglądem jest brak jednoznacznej oceny slumsturystryki, zarówno w kwestiach ekonomicznych, jak i etyczno-moralnych. W opracowaniach i badaniach naukowych poświęconych zjawisku slumsturystryki i odwiedzaniu dzielnic biedy w poszukiwaniu doświadczenia turystycznego autorzy wskazują, że slumsturystryka ma swoje dobre i złe strony: pomijając przynoszony przez turystów dochód dla mieszkańców dzielnic, turystyka slumsowa ma wartość społeczną, ponieważ rekonstruuje przestrzeń nie tylko jako dzielnicę biedy, ale dzielnicę zamieszkiwaną przez społeczność posiadającą własną kulturę i podtrzymującą te wartości poprzez wytwory kultury. Z drugiej strony doniesienia i opinie zamieszczane w publikacjach popularnonaukowych szczególnie wyraźnie podkreślają moralno-etyczne wątpliwości, jakie wyjawiają się wobec formy turystyki slumsowej. Autorzy i reporterzy podkreślają negatywne zjawisko wyzysku mieszkańców biednych dzielnic i podtrzymywania stanu biedy dla celów zysku. Jak w zwierciadle weryfikują te opinie podróżnicy, którzy odbywając podróże do dzielnic biedy zauważają ważne pozytywne jak i silnie negatywne skutki rozwoju slumsturystryki, podkreślając tłący się konflikt moralno-etyczny o rolę slumsturystryki w zaspokajaniu potrzeb turystycznych.

Z niniejszej próby interpretacji treści relacji i opinii blogerów-podróżników na blogach podróżniczych, artykułów publicystycznych w czasopismach popularnonaukowych oraz opracowań naukowych ekspertów na temat moralno-etycznego wymiaru slumsturystryki mogą wynikać praktyczne wnioski i zastosowania dla branży turystycznej. O ile w pracach m.in. Dürr i in. [2022, s. 11], Jones`a i Sanyal [2015, s. 9], Nisbett [2017, s. 44] czy Giddy i Hoogendoorn`a [2018, s. 1298] zaproponowano wskazówki dla branży turystycznej, jak skutecznie i etycznie konstruować przekaz na temat obszarów biedy oraz obraz i interpretację poznawczą tych obszarów dla turystów, o tyle niewiele uwagi poświęca się samemu językowi tego przekazu. Z pomocą w konstrukcji werbalnego przekazu, formuowanego przez

przewodników czy pilotów turystycznych, może przyjść język inkluzywny, niedyskryminujący, przedstawiający stanowisko włączające, równościowe. Język inkluzywny pozwala na konstrukcję obiektywnego, równościowego przekazu, wolnego od wszelkich uprzedzeń, stereotypów i aluzji względem mieszkańców slumsów jak i turystów-odbiorców. Przykładem może być np. niestosowanie zwrotów, takich jak „skazany na..”, „dotknięty...” w połączeniu z wyrazem „bieda”. Owe wyrazy degradują lub pejoratywizują sytuację społeczno-ekonomiczną mieszkańców tych dzielnic, mogą insynuować bierność mieszkańców slumsów i niemożność zapanowania nad swoim życiem. W języku inkluzywnym nie łączy się biedy z ograniczeniem i zniewoleniem oraz brakiem możliwości samostanowienia o sobie. Język przekazu powinien zawierać ładunek empatii, nie zaś osądu.

Na turystykę slumsową można patrzeć z różnych perspektyw. Ocena zależy od kontekstu oraz perspektywy uczestnika-badacza, uczestnika-turysty czy uczestnika-mieszkańca dzielnicy biedy. Inne spojrzenie na nią posiada turysta, który odwiedza slumsy, inaczej traktuje ją organizator takiej wycieczki czy przewodnik, a jeszcze, co innego może oznaczać ona dla mieszkańców slumsów, których to ludzie i ich życie stanowią główny motyw do odwiedzin. I właśnie punkt spojrzenia tych ostatnich jest często pomijany lub nie poświęca się mu wystarczająco uwagi w dyskusjach na temat turystyki slumsowej. W artykule nie podejmuje się oceny turystyki ubóstwa, bowiem ciężko jest jednoznacznie udzielić odpowiedzi na pytanie czy jest ona dobra czy zła, moralna czy niemoralna. Rodzi się wokół niej za to dużo sprzecznych odczuć i wrażeń. Zdaniem auterek, brak jest jednoznacznej odpowiedzi na pytanie czy coś jest etyczne czy nie. Pytanie o to, czy slumsturystryka to dobra lekcja wrażliwości czy próżne zaliczenie kolejnej atrakcji turystycznej, pozostaje wciąż otwartym. Można spodziewać się dalszego wzrostu zainteresowania tą tematyką nie tylko ze względu na emocje, jakie wywołuje, ale również na coraz większą popularność, jaką turystyka ubóstwa zyskuje na świecie.

Bibliografia

- Agpaoa A., 2019, *What I have learned from my first Slum Tour?*, <https://turistaboy.com/manila-smokey-slum-tour/> [12.12.2021]
- Altamirano M. E., 2021, *Gringa tales in favela Santa Marta*, *Journal of Tourism and Cultural Change*, s. 1–18
- Araújo A., Vieira A., Costa C., 2015, *Film-induced slum tourism: a literature review and model proposal*, *International Conference: Tourism, Destination Image and Place Branding* [conference paper]

- Arcidiacono A., Causon F., Grosso M., Masera G., Tadi M., Zadeh H. M., 2017, *Environmental Performance and Social Inclusion: a Project for the Rocinha Favela in Rio de Janeiro*, Energy Procedia, 134, s. 356–365
- Baker F., 2013, *The best view in Rio... and it's from a favela*, <https://floratheexplorer.com/exploring-rocinha-favela-rio-brazil/> [14.12.2021]
- Bapna A., 2020, *The controversial world of slum tourism*, „The Modern Post”, <https://jnm.sheridanc.on.ca/2020/03/03/the-controversial-world-of-slum-tourism/> [20.01.2022]
- Bednarz Ch., 2018, *Inside the Controversial World of Slum Tourism*, „The New York Times”, <https://www.nationalgeographic.com/travel/article/history-controversy-debate-slum-tourism> [20.01.2022]
- Bezdecny K., Archer K., 2018, *Handbook of Emerging 21st-Century Cities*, Edward Elgar Publishing, Incorporated, <https://books.google.pl/books?id=f-p6DwAAQBAJ> [20.01.2022]
- Bishop P., Monroe E., 2016, *Slum tourism: helping to fight poverty...or voyeuristic exploitation?*, „Tourism Concern”, <https://www.tourismconcern.org.uk/wp-content/uploads/2016/02/Slum-Tourism-Report-print-web.pdf> [28.12.2021]
- Burmester C., 2013, *Bwaise Slum Tours in Kampala, Uganda*, <https://www.fourjandals.com/africa/slum-tours-in-uganda/> [20.01.2022]
- Campos B., 2019, *What is all wrong about “Slum tourism”*, „Favel Issues”, <https://favelissues.com/2019/09/20/what-is-all-wrong-about-slum-tourism/> [20.01.2022]
- Cardoso A., Elias P., Pero V., 2005, *Spatial Segregation and Labour Market Discrimination – The Case of Rio’s Favelas*, IER Conference. Coventry: IER [conference paper]
- Chalk J., 2011, *In Defense of Slum Tourism*, „The Curator Magazine”, <https://www.curatormagazine.com/jimmy-chalk/in-defense-of-slum-tourism/> [20.01.2022]
- Chili N. S., 2015, *Township Tourism: The politics and socio-economic dynamics of tourism in the South African township: Umlazi, Durban*, J. Econ. Behav. Stud., 7, s. 14–21
- Dondolo L., 2002, *The Construction of Public History and Tourism Destinations in Cape Town’s Townships: A Study of Routes, Sites and Heritage*, Cape Town: University of the Western Cape
- Dovey K., King R., 2012, *Informal Urbanism and the Taste for Slums*, Tourism Geographies, 14(2), s. 275–93
- Doward J., 2020, *Slumming it? Township tour reviews 'gloss over poverty'*, „The Guardian”, <https://www.theguardian.com/society/2020/aug/16/slumming-it-township-tour-reviews-gloss-over-poverty> [20.01.2022]
- Draven J., 2019, *Are favela tours ethical?*, „National Geographic”, <https://www.nationalgeographic.co.uk/travel/2018/09/are-favela-tours-ethical> [20.01.2022]
- Dürr E. 2012, *Urban Poverty, Spatial Representation and Mobility: Touring a Slum in Mexico*, International Journal of Urban Regional Research, 36, s. 706–724
- Dürr E., Jaffe R., 2012, *Theorizing Slum Tourism: Performing, Negotiating and Transforming Inequality*, European Review of Latin American and Caribbean Studies, 93, s. 113–123
- Dürr E., Jaffe R., Jones G. A., 2020, *Brokers and Tours: Selling Urban Poverty and Violence in Latin America and the Caribbean*, Space and Culture, 23(1), s. 4–14

- Dyson P., 2012, *Slum Tourism: Representing and Interpreting 'Reality' in Dharavi, Mumbai*, *Tourism Geographies*, 14(2), s. 254–274
- Dziadowicz K., 2020, *Fenomen turystyki slumsowej – na wybranych przykładach* (maszynopis pracy licencjackiej), IGIGP UJ, Kraków
- Engelhart K., 2014, *Is slum tourism really all that bad?* „Vice”, https://www.vice.com/en_us/article/wd47qb/slum-tourism-katie-engelhart-412 [11.02.2022]
- Ekkanath S., 2016, *The Dawn of Slum Tourism*, „Borgen Magazine”, <https://www.borgenmagazine.com/slum-tourism/> [11.02.2022]
- Fennell D., 2017, *Tourism Ethics*, Channel View Publications
- Frenzel F., 2013, *Slum tourism in the context of the tourism and poverty [relief] debate*, *Die Erde, J. Geogr. Soc.*, 144(2), s. 117–128
- Frenzel F., 2016a, *Slumming it: how tourism is putting the world's poorest places on the map*, *The Conversation*, <https://theconversation.com/slumming-it-how-tourism-is-putting-the-worlds-poorest-places-on-the-map-61320> [20.01.2022]
- Frenzel F., 2016b, *Slumming It: The Tourist Valorization of Urban Poverty*, Zed Books, <https://books.google.pl/books?id=7-tiDgAAQBAJ> [20.11.2021]
- Frenzel F., Koens K., 2012, *Slum Tourism: Developments in a Young Field of Interdisciplinary Tourism Research*, *Tourism Geographies*, 14(2), s.195–212
- Frenzel F., Koens K., Steinbrink M., Rogerson Ch. M., 2015, *Slum Tourism: State of the Art*, *Tourism Review International*, 18(4), s. 237–252
- Frenzel F., Steinbrink M., Koens K. (red.), 2012, *Slum tourism. Poverty, power and ethics*. First issued in paperback 2017, Routledge: Routledge studies in contemporary geographies of leisure, tourism and mobility, t. 32, London, New York
- Frenzel F., 2016, *Slum tourism - more than a matter of money*, „Tourism Concern”, <https://www.tourismconcern.org.uk/slum-tourism-and-the-tourism-poverty-nexus/> [12.03.2020]
- Frenzel F., 2018, *On the Question of Using the Concept 'Slum Tourism' for Urban Tourism in Stigmatised Neighbourhoods in Inner City Johannesburg*, *Urban Forum*, 29, s. 51–62
- Freire-Medeiros B., 2009, *The favela and its touristic transits*, *Geoforum*, 40, s. 580–588
- Freire-Medeiros B., 2012, *Favela tourism: Listening to local voices*, (in) F. Frenzel, K. Koens, M. Steinbrink (eds.), *Slum tourism: Poverty, power and ethics*. London: Routledge, s. 175–192
- Freire-Medeiros B., Vilarouca M. G., Menezes P., 2016, *A Pobreza Turística No Mercado De Pacificação: reflexões a partir da experiência da Favela Santa Marta*, *Caderno CRH*, 29, 78, s. 571–586
- Frisch T., 2012, *Glimpses of Another World: The Favela as a Tourist Attraction*, *Tourism Geographies*, 14(2), s. 320–338
- Gandecka A., 2016, *Ostatnia enklawa autentyczności? Slumsy jako atrakcja turystyczna*, *Turystyka Kulturowa*, 6, s. 90–107
- Gentleman A., 2006, *Slum tours: a day trip too far?*, „The Guardian”, <https://www.theguardian.com/travel/2006/may/07/delhi.india.ethicalliving> [12.03.2020]
- Giddy J. K., Hoogendoorn G., 2018, *Ethical concerns around inner city walking tours*, *Urban Geography*, 39(9), s. 1293–1299
- Gutkowska A., 2015, *Wycieczki po slumsach, czyli gdzie się podziela podmiotowość i sprawczość mieszkańców*, <https://post-turysta.pl/artukul/wycieczki-po-slumsach->

- czyli-gdzie-sie-podziala-podmiotowosc-i-sprawczosc-mieszkancow-kibery-i-bwaise
[11.01.2020]
- Gutkowska A., 2019, *Slumming czyli oglądanie obrazów codziennego życia – przykład Kibery (Kenia)*, Turystyka Kulturowa, 5, s. 46–59
- Haverinen M., 2012, *Travel motivations of slum tourists*, Tourism Student Virtual Conference: The many faces of the global tourism experience in the 21st century, University of Lincoln, UK: Lincoln [conference paper]
- Holst T., 2015, *Touring the Demolished Slum? Slum Tourism in the Face of Delhi's Gentrification*, Tourism Review International, 18, s. 283–294
- Hoogendoorn G., Letsatsi N., Malleka T., Booyens I., 2020, *Tourist and resident perspectives on 'slum tourism': The case of the Vilakazi precinct, Soweto*, GeoJournal, 85, s. 1133–1149
- Jones G. A., Sanyal, R., 2015, *Spectacle and suffering: the Mumbai slum as a worlded space*, Geoforum, s. 1–9
- Koens K., 2014, *Small businesses and township tourism around Cape Town, Leeds*, www.kokoens.com/Koens%202014%20Small%20Businesses%20and%20Township%20Tourism%20around%20Cape%20Town.pdf [08.01.2020]
- Koens K., 2010, *What is slum tourism?*, <http://slumtourism.net/what-is-slum-tourism/> [29.12.2019]
- Kozłowska P., Kozłowski T., Warmińska M., 2010, *Analiza porównawcza potencjału turystycznego wybranych miejscowości województwa warmińsko-mazurskiego [Mikołajki-Mrągowo]*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług, Potencjał turystyczny. Zagadnienia przestrzenne, 52, s. 127–136
- Loukaitou-Sideris A., Soureli K. 2012, *Cultural tourism as an economic development strategy for ethnic neighborhoods*, Economic Development Quarterly, 26(1), s. 50–72
- Łukaszczuk A., 2015, *Turystyka slumsowa*, <https://stykaturystyka.wordpress.com/2015/05/13/turystyka-slumsowa> [10.03.2020]
- Matys K., 2008, *Slum tour, czyli zwiedzanie dzielnic biedy*, <https://krzysztofmatys.pl/66-slum-tour-czyli-zwiedzanie-dzielnic-biedy/3/> [11.03.2020]
- Mazzu R., 2017, *Slum tourism? Why not go to a museum instead?*, <https://www.stahili.org/slum-tourism-not-go-museum-instead/> [11.03.2020]
- Melik J., 2012, *Slum tourism: Patronising or social enlightenment?*, „BBC”, <https://www.bbc.com/news/business-19546792> [11.03.2020]
- Mengich O., 2011, *Township tourism: understanding tourist motivation*, University of Pretoria, Pretoria, <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/25057/dissertation.pdf?sequence=1> [03.01.2020]
- Mielnik J., 2017, *Urlop w slumsach. Tutaj ma nie być wygodnie*, „Focus”, <https://www.focus.pl/artykul/urlop-w-slumsach-tutaj-ma-nie-byc-wygodnie> [03.01.2020]
- Mukherjee S., 2015, *Slum Tourism in India: How Justified is its Promotion?*, <https://www.mapsofindia.com/my-india/social-issues/slum-tourism-in-india-how-justified-is-its-promotion> [03.01.2020]
- Muldoon, M. L., 2019, *South African township residents describe the liminal potentialities of tourism*, Tourism Geographies, 22, s. 338–353
- Noor W., 2021, *The controversial dilemma's of slum tourism*, „Diggit Magazine”, <https://www.diggitmagazine.com/articles/controversial-dilemmas-slum-tourism> [03.01.2020]

- Tadlock T., 2019, *The controversy of slum tourism*, <https://www.asiaville.in/article/controversy-slum-tourism-2378> [03.01.2020]
- The New York Times, 1884, *Slumming in this town*, „The New York Times”, <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1884/09/14/106156416.pdf> [09.01.2022]
- The New York Times, 1909, *Ban on Chinatown Trips*, „The New York Times”, <https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1909/07/23/101891313.pdf> [09.01.2022]
- Nissbet M., 2017, *Empowering the empowered? Slum tourism and the depoliticization of poverty*, *Geoforum*, 85, s. 37–45
- Nuwer R., 2015, *Why Does Slum Tourism Benefit?*, „PBS”, <https://www.pbs.org/wgbh/nova/article/slum-tourism/> [09.01.2022]
- Odede K., 2010, *Slumdog Tourism*, „The New York Times”, <https://www.nytimes.com/2010/08/10/opinion/10odede.html> [09.01.2022]
- Ortiz E., 2016, *What Is a Favela? Five Things to Know About Rio's So-Called Shantytowns*, „NBC News”, <https://www.nbcnews.com/storyline/2016-rio-summer-olympics/what-favela-five-things-know-about-rio-s-so-called-n622836> [12.12.2021]
- Phipps A., 2015, *How taking Dharavi slum changed my perceptions on poverty*, www.globalgallivanting.com/how-visiting-dharavi-slum-changed-my-perceptions-on-poverty/ [10.03.2020]
- Quinn E., 2020, *Mumbai Slum Tour to Dharavi Slum – The Positive and Unique Side of Slum Tourism*, <https://thewanderingquinn.com/dharavi-slum-tour-mumbai/> [12.12.2021]
- Ramos T., 2018, *Slum Tourism: is it ethical? – Interview with Elisa Spampinato*, <https://travindy.com/2018/04/slum-tourism-is-it-ethical-interview-with-elisa-spampinato/> [12.12.2021]
- Reynolds A., 2021, *Is it weird to go on a slum tour in Mumbai, India?*, <https://www.lostwithpurpose.com/slum-tour-mumbai/> [12.12.2021]
- Rhodes R., 2017, *Reality Tours and Travel: A Community Perception on Slum Tourism in Dharavi*, Durham University, Durham, <http://durham.academia.edu/RudraRhodes> [08.03.2020]
- Robertson L., 2012, *Do “slum tours” profit off the poor?*, „BBC”, <https://www.bbc.com/travel/article/20120307-ethical-traveller-do-slum-tours-profit-off-the-poor> [12.12.2021]
- Rolfes M., Steinbrink, M., Uhl, C., 2009, *Townships as attraction: an empirical study of township tourism in Cape Town*, Potsdam: Universitätsverl. Potsdam. s. 60
- Rolfes M., 2010, *Slumming - empirical results and observational theoretical considerations on the backgrounds of townships, favela and slum tourism*, „Tourist Experience”, s. 59–76
- Rogerson Ch., 2014, *Rethinking slum tourism: tourism in South Africa's rural slumlands*, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, Toruń: Nicolaus Copernicus University 26, s. 19–34
- Roy A., 2004, *Transnational trespassings*, (in) A. Roy, N. Alsayyad (eds.), *Urban Informality*, New York: Lexington, s. 289–318
- Sarrica M., Rega I., Inversini A., Norton L. S., 2021, *Slumming on Social Media? E-Mediated Tourist Gaze and Social Representations of Indian, South African, and Brazilian Slum Tourism Destinations*, *Societies*, 11, s. 106
- Shepard W., 2016, *Slum Tourism: How It Began, The Impact It Has, And Why It Became So Popular*, „Forbes”, <https://www.forbes.com/sites/wadeshepard/2016/07/16/slum->

- tourism-how-it-began-the-impact-it-has-and-why-its-become-so-popular/?sh=376d67f1297d [12.12.2021]
- Slikker N., Koens K., 2015, "Breaking the Silence": Local Perceptions of Slum Tourism in Dharavi, *Tourism Review International*, 19, s. 75–86
- Spampinato E., 2021, *Slum Tourism: an ethical choice? A complex dilemma*, „Travel Tomorrow”, <https://traveltomorrow.com/slum-tourism-an-ethical-choice-a-complex-dilemma/> [12.12.2021]
- Stasiak A., 2015, *Turystyka kontrowersyjna jako emanacja gospodarki doświadczeń*, [w:] G. Godlewski, M. Zalech (red.), *Turystyka kontrowersyjna na współczesnym rynku podróży – formy, uwarunkowania, skutki*, AWF Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej
- Steinbrink M., 2012, *We did the Slum! – Urban Poverty Tourism in Historical Perspective*, *Tourism Geographies*, 14(2), s. 1–30
- Urry, J., 2002, *The Tourist Gaze*, London: Sage
- Viator, <https://www.viator.com/Mumbai-attractions/Dharavi-Slum/d953-a13278> [21.01.2022]
- Weiner E., 2008. Slum visits: tourism or voyeurism?, „The New York Times”, <https://www.nytimes.com/2008/03/09/travel/09heads.html> [12.12.2021]
- Werner K., 2018, *Milionowy slums i turystyka slumsowa, czyli -chodź pooglądajmy sobie biedę!*, <https://kolemsietoczy.pl/milionowy-slums-w-mumbaju-i-turystyka-slumsowa-czyli-chodz-poogladamy-sobie-biede/> [10.03.2020]
- Whyte K. P, Selinger E., Outterson K., 2011, *Poverty tourism and the problem of consent*, *Journal of Global Ethics*, 7(3), s. 337–348
- Żygadło Ł., 2014, *Slum tourism. Czyli jak doszczętnie upokorzyć człowieka*, „W Polityce”, <https://wpolityce.pl/swiat/224116-slum-tourism-czyli-jak-doszczetnie-upokorzyc-czlowieka> [10.03.2020]

Netografia:

- https://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/7952/Laingsingh%2C_S.S._1.pdf?sequence=1 [21.01.2022]
- www.africantrails.co.uk/tour-info/africa-slum-tours/ [20.01.2022]
- www.viator.com/Mumbai-attractions/Dharavi-Slum/d953-a13278 [21.01.2022]

Scholarship, popular science, and travel literature about controversial tourism - the phenomenon of slum tourism

Abstract: During the last twenty years of the 20th century, the expansion of slum tourism gave rise to a discussion of this form of tourism, mainly, the moral and ethical issues surrounding it. Guided slum tours are becoming the standard in urban tourism, especially in developing countries. The aim of this study is to analyze selected examples of scholarly and popular science literature alongside travel literature and present the opinions and personal feelings of their authors: travelers, journalists, and researchers about the moral and ethical questions surrounding slum tourism. The research procedure includes the method of systematic literature review and content analysis. In the materials cited, both positive and negative statements about the good and the bad aspects of slum tourism were recorded. The dominant view is the lack of an unambiguous assessment of slum tourism, both in an ethical, moral, or economical, context. The assessment depends on the context and perspective of the participant-researcher, participant-tourist, or participant-resident of the slum district. The question whether slums tourism can be unequivocally assessed in a moral and ethical context remains open.

Keywords: slum tourism, poverty tourism, ethics, morality